Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политикалыг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 50 (15024) 1993 чылдың март 18, четверг

Солунга ат салган шагы 19.45

Садар өртээ 4 рубль.

КОМИТЕТ ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Дээди Соведиинин Аграр политика болгаш экология комитединиң эвилчеглиг хуралы болуп эрткен.

«Көдээниң социал хөгжүлдезиниң болгаш республиканың көдээ ажыл-агыйының байдалының дугайында», «Республиканың чер фоидузунуң байдалының, ооң ажыглалының дугайында», «Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында» айтырыгларны комитет хуралынга чугаалашкан.

Дээди Советтиң комитет кежигүннери хүн айтырыгларын бүгү талалыг сайтарып чугаалашкаш, чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

Семис-оол ХЕРТЕК.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

АЯС МОНГУШ АДЫН СЫКПААН

Даг-Алтай хоорайга Россияның азия кезээниң самбо хүреш талазы-биле чемпионады болуп эрткен. Март 14-те болган түңнел маргылдаага бистиң мөгевис Аяс Монгуш бирги черни бүзүрелдин-биле ээлээш, чемпион болган.

Ол ышкаш Тыва Республиканың мөгелери Бежендей Күжүгет, Шыдыраа Донгак боттарының тус-тус дензилеринге үшкү черлерни ээлээн. Тыва мөгелериң командазын самбо хүрешке делегей чергелиг мөге Иван Хураган баштап чораан.

Бо дугайында байырлыг телеграмма Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга келген.

ЭЪТ ӨРТЭЭ ЧҮГЭЭР

Кызыл-Мажалыктың эът комбинады чүгле бодунуң районун эвес, а кожазында кожуннарны болгаш өскедаа хоорай-суурларны бодунуң продукциязы-биле хандырып турар улуг бүдүрүлге чери.

Ында ажыл-ишчилериң сеткил-хөөнү ам дээрезинде багай эвес. Мурнунда хөй санныг коллективти барык чартыынга дээр кызырган, артып калган кижилер ажылчын туруштарын үнелеп, кызымак ажылдап турарлар. Оорлаар, эът-чем үндүр дажыглаар чоруктар эвээжээн.

Комбинаттың бодунуң садыглары бар болгаш, эът продукциязының өртээ чүгээр. Март эгезинде бистиң корреспондентивистиң Барыын-Хемчикке чоруп турган үезинде хой эъди 151 рубль, инек эъди — 160 рубль болуп турган. Чаа чылга чедир эъттиң бир килде өртээ мырынай харыкчок (өске черлер-биле деңнээрге) — 96 рубль турган. Курлавырда бар эъттиң амдыызында чиикке садып турташ, чаа эъттиң өртээн улгаттырар деп планнап турарлар. Оон башка хоржок, электри күжү, одалга үүлү бензин дээш чарыгдалдар хүн бүрү өзүп турар.

Ында бүдүрүп турар колбаса арай харыг болурга, чүге ындыгыл деп бистиң корреспондентивис сонуургаан. Чүге дээрге ооң составында хаван эъди чок болгаш ындыг деп тайылбырлаанар. Ол районнуң чону хаван өстүрбес улус бооп-тур. Эккелген ийи-чангыс хаваны аарыг болур, улус хаван чеминге камналга кылып алыксааш, оларын боксүзүрүмге-даа оъттадыр, экибак чүү-даа чиртир. А хаванны арыг-силиг азыраарга, ынчан ооң эъди арыг болур болгай.

Бо комбинат кыдаттар-биле харылзажып турарын билир бис. Ол харылзаларны моон соңгаар-даа улам калбартып, хөй-ле солун ажылдарны чорудар деп турарын район чагыргазының даргазы Г. Иргит бистин корреспондентивиске сонуургаткан.

АЗАС ЧЕДЕР АРГА БАР БЕ?

Эрткен неделяның төнчүзүнде Кызылда «Өг-бүле» ассоциацияның бажыңынга «Азас» турбаазының келир үезинин дугайында сонуургалдыг чугаа болган. Аная чыглып келген кижилер шупту турисчи кокпаларның мөгейикчилери болгаш, турисчи баазанын моон соңгаар-даа хөгжүп, мандып турарын күзээр болбайн аан.

А байдал херек кырында кончуг берге. Хамык-ла чүвениң өртээ калчаарадыр өскеин-биле турбаазаның септелгезин чорударынга, өске-даа спортчу дериг-хереклелер садып алырынга эжен-эмнежок акша-төгерик херек болуп турар. Мурнунда турбаазаның хамааржын турганы профэвилелдер ам оон хая көрүү бергеннер.

Түңнелинде база-ла бөдүүн кижи когарап чыдып калган. Ам ооң соңгаар-ишкээр хоорайлар чоогунда улуг-улуг туркомплекстерге болгаш санаторий-курорттарга дыштанып, кадыын быжыктырар аргалары барык тикте келген, а бо иштиниң чүгээр дыштанылга баазазын кандыг ыглаксанчыг байдалга эккелген-дир бис?

Ынчангаш бо айтырыг чүгле «Азастың» директорунуң баш аарыын айтырыы эвес, а республиканың удуртулгазының кичээнгейге алыр ужуррлуг айтырыг-дыр. Кандыг-үү-даа бол, бо чайын тоолзуг чараш Азас хөлге бистиң чамдыывыс дыштанын чеде бээринге идеген каалы.

Бистин корр.

КҮҮСЕЛДЕЗИН ХЫНАЛДАГА АЛГАН

Чаа-Хөл район тургустунганы-биле холбаштыр организас-техниктиг хемчеглер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Ында чаа районга үүнү кылырын, кандыг дуза чедирерин тодаргай айыткан.

Доктаалды күүседири-биле Чазактың хүннерин районга 1992 чылда эрттирген, практиктиг дузаны чедирген. Республиканың колдуунда бүгү министерстволарының, ведомстволарының удуртукчулары Чаа-Хөлге барып, боттарынга хамаарыштыр улус ажыл-агыйынын адырында байдалды ханы өөренип көрүп, моон соңгаар үүнү кылырын, кандыг дуза херегин тодараткан.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу (министри Б. К. Күдерек) район эмнелгезинин котельнаязын эде кылырынга, кабинеттер дериринге эргежок чүгүла сан-хөө болгаш материалдыг дузаны чедирген. санитар автотранспортун тускайлап берген. Өөредилге, Күльтура, Көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа министерстволар, ведомстволар чаа районга эвээш эвес практиктиг дузазын чедирген.

Кылдыңган ажылдар-биле чергелештир доктаалда айыткан чамдык үүлдер ам-даа чедир кылдынмайн турарын ол доктаалдын күүселдезин хынап чораан бөлүк илереткен.

Чаа-Хөл районнун талазы-биле Чазактың доктаалының болгаш айтыышкынарының күүселдезин тускай комиссия хыналдага алган.

(Медээлерни «Шынның» корреспондентилери белеткээн).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң эвилчег чок он тоску сессиязы бодунуң ажылын 1993 чылдың март 23-те 10 шакта Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залынга үргүлчүлээр.

* * *

Тыва Республиканың Дээди Совединиң эвилчег чок он тоску сессиязынга келген улус депутаттарының бүрүткээшкини 1993 чылдың март 22-де 8.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Совединиң хамаатыларның чагааларын база хомудалдарын хүлээп алыр өрээлге (Дээди Совет бажыңының бирги каъды) болур, телефону 3-63-42.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң хуралдары 1993 чылдың март 22-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга болур.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Конституция Судунун судьязынга Барыын-Хемчиктин № 3 соңгулда округунун талазы-биле кандидат Владимир Бораевич Кара-Сал бодунун кандидатуразын соңгулдаже киирбезин дилээн.

Төп соңгулда комиссиязы.

«САЛГАКЧЫ» ФЕРМАДА

Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазында чүгле аныяктар саанчылап, кадарчылап турар деп чугаалап болур. Аная хөй чылдарда ажылдаан хоочуннар халажырга, оларның ажы-төлү киргеп. Ынчангаш ол ферманың адын «Салгакчы» деп эде адаан. Бо кыжын ол фермага ажыл-агыйжы эвес чоруктан элээн бергедээшкиннер болган. Чалыылар дугурушкаш, ол бергелерни демниг ажын эрткен. Чамдык кажааларның кылын өдээн хооруп коптарган. Чылыглаан.

Ферма чаныга ажыглал чок турган, чедир туттунмаан кажазны тос-тостуң соогунда кылып эгелээннер. Ону чылыглап, шалалап алгаш, чылыдылга хоолайларын, дерилгелерни эккеп салган. Ам ону чүгле электри күжү-биле изидер кажаа кылып каан. Ферманың чаа төрээн бызааларын ында азырап, чемгерип турарлар. «Салгакчының» чалыылары чаа-чаа бодалдарлыг. Чаш бызааларны, төрүүр малды чемгерер сигенни Бии-Хемден, Кызылдан, Балгазындан барып алырлар. Ажылды экижидерде алды арга херек деп чугаалажып турдулар. Тургузу азырап, чемгерип эгелээн мал элбек сүттү берип эгелээнин ферманың санакчызы Лидия Ховалыг демдегледи. Бир онзагай чүве чүл дизе, кажааларның шуптузу чылыг. Изидир одап турар. Оон ыңай малга бээр чем аймаан үзүктелдирбеетээн.

Шамбалыг фермазының оолдар, кыстары, шынап-ла, чаа-чаа бодалдарлыг. Апрельде ол ажыл-агыйның тургустунганындан бээр чээрби чыл ою болур. Ону база олар чаа-чаа бодалдарлыг уткуур деп турарлар. Төлептиг уткууру-биле боттарының аразында күш-ажылдың чарыжын уламчылай бергеннер.

Олар концертти белеткеп алган. Аная ырлаар ыры-шоору база шупту чаа.

Шамбалыгның кылын харынга кажан-даа мунгаравас дугайында ырыны безин чогаздып алганнар. Күүлүг тракторлар-биле кылын харны далбыйлааш, молдургаларны ынаар одарладырын олар ырызының сөзү-биле чугаалаарлар.

ЧУРУКТА: Шамбалыг фермазының санакчызы Лидия Ховалыг, саанчы оол Май-оол Ондар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

Республиканың келдириишкин комиссиязын тургузар болгаш 1966-1975 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны дорт шериг албанынга 1993 чылда келдиртир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Шериг хүлээлгезиниң болгаш шериг албанының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 26 үүлүнге дүүштүр шериг албанынга хамаатыларны 1993 чылда келдиртирин организастап эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаалыры болза:**

1. Тыва Республиканың келдириишкин талазы-биле республика комиссиязын дараазында составтыг кылдыр бадылаар:

комиссияның даргазы —

Биче-оол Сундуевич Шыырап — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы.

комиссияның даргазының оралакчызы —

Владимир Иванович Козлов — Тыва Республиканың шериг комиссары.

комиссияның секретары —

Галина Александровна Коновалова — республика эмнелгезиниң фельдшери.

Комиссияның кежигүннери:

Николай Алдын-оолович Ондар — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу комитединиң даргазы.

Александр Иванович Казиуников — республиканың келдириишкин комиссиязының эмнелге салбырының начальниги.

Сергей Сайын-Белекович Монгуш — Тыва Республиканың иштики херектер министириниң бирги оралакчызы.

Клара Ивановна Комбу — Тыва Республиканың улус өөредилге министри.

Владимир Өлчеевич Монгуш — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаның Администрациязының шериг-мобилизация килдизиниң начальниги.

Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар — Тыва Республиканың культура министри.

Юрий Юрьевич Ананьин — Тываның Аныяктар эвилелиниң даргазы.

Светлана Кыргыдовна Яндаа — Кызылдың медицина училищезиниң директору.

Александр Санданович Санчат — Тыва Республиканың Президентизиниң аныяктар херектериниң талазы-биле чөвүлекчизи.

Ирина Шекпер-ооловна Очур — Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунуң килдис начальниги.

Михаил Маркович Жиц — Тыва Республиканың шериг комиссарының оралакчызы.

Николай Михайлович Коротаев — Тыва Республиканың камгалал-спорт-техниктиг иштилелиниң даргазы.

Сергей Ынажикович Оржак — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы.

Иранда Чоодуевна Саая — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика комитединиң аныяктар херектериниң талазы-биле адаккы комитединиң даргазы.

2. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң даргалары «Шериг хүлээлгезиниң болгаш шериг албанының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 24 үүлүнге дүүштүр 1993 чылдың март 25-ке чедир келдириишкин комиссияларын тургузар болгаш чурттакчылыг черлерге, иштин билиг школаларынга, өөредилге болгаш бүдүрүлге черлерге база организацияларга шериг-патриоттуг ажылды хандырып калбартыр.

3. Тыва Республиканың Чазаа (Б. С. Шыырап) «Шериг хүлээлгезиниң болгаш шериг албанының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда көрүгеин шериге келдиртир назылыгларның учедун, оларның белеткелин болгаш Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерине шериг албанынга келдиртирин организастаар талазы-биле негелделеринин күүселдезин хандырар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинин дугайында информацияны Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга 1993 чылдың июльда болгаш декабрьда дыннаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай

1993 чылдың март 11.

АВАЛАР МӨӨРЕЙИ

Туранның № 2 ортумак школазынга авалар аразынга мөөрейин организастап эрттирген. Ооң сорулгазы — тыва улусчу педагогиканың мурнакчы чаңчылдарын кижизидилгеге ажыглаары, өөреникчилер, ада-иелер, башкылар аразынга кады ажылдажылганы сайзырадыры болур.

Каас чараш кылдыр шиметтингген сценаже омак-хөглүг аялгага үдеткен, аяныг кылдыр кеттингген аныяк авалар үнүп кээрге, адыш часкаашкыны залга дениттелип, оларны чылыы-биле уткаан. Мөөрейиниң киржикчилери Туранның санитар-эпидемиология станциязының ажылдакчызы Дарья Оржак, эмчи сестралары Ховалыг Екатерина, Куулар Любовь, бухгалтерлер Шыырапай Лариса, Манчик-оол Матрёна, башкы Сундуй-оол Любовь олар болган. Кежээнин организакчызы төрелдер комитеди болганда, ооң дарзазы Хүрен-оол Дамба чыылганнарга байыр чедирип, хереженг чонга тураскаатган шүлүүн номчуп берип, уян ырны-даа бараалгаткан. «Бичин дангына» мөөрейиниң тиилекчизи бирги классчы Тоня Кара-кыс чыылганнарга байыр чедирип турда көөрге, чажында чаваалыг, тыва торгу тоннуг, бөрттүг, кейыг идиктерлиг — өзүлүг-ла тоолзуг даңгына!

«Чемзин холдар», «Уран холдар», «Тыва улусчу педагогиканың чаңчылдары», «Чечек черде, чечен менде», «Уран талаитылыг өг-бүле», «Уругларында-биле эки билчир силер бе?» деп темаларга мөөрейлер улай-улай эрткен. Мөөрейлер аразында өөреникчилер танцы-самыр, ыры-шоорун бараалгадып турган.

Жюри кежигүнери мөөрей киржикчилериниң белеткелин эки деп демдеглээн. Девидеп, сүрээдеп, чаидыр-соора харыылап турар кижи чок. Бодамчалыг, бодунга болгаш көрүкчүлерге хүндүткелдиг, эвлек, хүлүмзүрүглүг, тывынгыр-сагынгыр авалар көрүкчүлериниң деткимчезин чаалап алганнар. Кежээнин башкарыкчызы школаның организатору аныяк башкы Елена Намчилова эвлдың кичээнгейин хаара тудуп, мөөрейни билдилиг удуртуп эрттирген.

Школаның директору В. Б. Хөвенмей, оралакчылары Н. С. Сенги, К. О. Монгуш, чогаадыкчы өзу-биле ажылдап чоруур башкылар Л. М. Оюн, Л. М. Хорлуг-оол, В. А. Сарыглар, Г. О. Сувекпит оларны өзулуг-ла «сылдыстар» деп болур. Оларның чанында аныяк башкыларның өзүлдези илден.

Тура-соруктуг, найыралдыг, чогаадыкчы башкылар коллективиниң ада-иелерни деткимчезинге даянып алгаш, кылып турар буянныг ижи солун, утка-шынарлыг болурунга бүзүрээр бис.

Мария КОМБУЙ.

Бии-Хем районнун хереженнер чөвүлелиниң даргазы.

Часкы хүн чылды чемгерер

ЧҮГЛЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Ажыл, амыдыралын чер-биле холбаан кижилер бистиң республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Темир-оол Тыппынаарович Монгуштуң эрткен чылдын декабрьда «Республика тараа-биле бодун хандырып шыдаар бе?» деп эгелиг бижээн үүлүн номчаан-на боор. Аная хамаарыштыр бодалдарын номчукчулар чугаалап, бижип-даа келди ийин. Чугаа тараа-биле хандыртынарының дугайында чоруп турар болганда, айтырыг амгы үеним байдалы-биле чугула деп көрүп турар мен.

Чүү дээр боор, үе, шынапла, берге, ынчалзажок кризис үези-ле дээш аная олуруп бээр болзувусса, бисти кым чемгеррил, далган, тараа, кайыын кээрил, мал-маганны кым чемгерип азыраарыл дээн айтырыглар кижини чайгаар бодандыра бээр. Ол талазы-биле ажылдап турар кижилер база дөмей-ле ындыг, ол дугайын бодап турар. Барык 20 чылдар иштинде чербиле ажылдап чаңчыккан болгаш бо айтырыг менги база хууда дүвүредип, сагышсырадып чоруур. Өөренген ажылы черле ындыг, өйү кээрге олут орбас, чыдын чытпас, чайгаар хөделип кээр. Чижээ, диннеп өөренген кижи болза, өйү кээрге, аная үүнүн-даа херээ чок апаар, үүгле диннеп чоруксаазы кээр дээр, ол ёзулуг шын деп үвени ам бо часкы хову ажылдарына дениээр-дир мен. Хүн дурту узап, хар эрип эгелээрге, тараажы кижиниң байгы сагыжы — ховуда. Агрономия эртеминче эмин эрттир хаынылап кирбейн азы көдээ ажыл-агый культураларында яязы-бүрү сорттар алап турбайн, тараажы кижи чогум черле үүнү кылза эки деп үвени силер-биле сүмележикседим.

Сөөлгү чылларда бистин республикада көдээ ажыл-агый культураларының дүжүү чылдын-на кудулап келгениң сан-түн көрүзүп турар. Кандаашкын база чылдагаан-на ыйнаан, а ынчаарга суггаттыг черге дүжүттүн салым-хуузу тараажыдан кол хамааржыр. Курган черге тараа тарыырын — ажыл-агыйның турар черин кончуг хынамчалыг өөренин көөр болза эки. Сагыза чогуур мындыг үүлдерин өөренип көрээлинер. Үүнү-даа мурнай, хөрзүнде шыктын курлавыры. Практикадан алгаш көөрге, борта болганчок-ла чазып, мегеледип алыр болгай бис. Ону тодарадырда, кандыг-даа лабораторияның хөрээ чок деп бодаар мен. Ховуга баргаш, тараа шөлүн элээн кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп, черни казып, шыгын тодарадыр. 3-4 хире кезек черден каскан черниң (8-12 см) хөрзүнүн адыш иштинге адыштааш, хынап көөр. Бир эвес хөрзүн адыш иштинге адыштаан соонда төктүп, частып турар болза, ында, тодаргайлаарга, ол хөрзүнде шыктын курлавыры барык чок деп болур. Ол — ындыг, ынчаарга адыштаан хөрзүн чазылбайн, борбак бооп артын калыр болза, ол хөрзүннүн шыгы үрезин частып, үнүп кээринге чедир четчир дизе, частырыг болбас.

Девискээр системазында тараа культураларын май 10-дан эгелеп чажып болур деп сүмелээн болгай. Тараа чер кырынга үнүп кээринге 7-10 хонук четчир. «Ам канчаарыл?» деп айтырыг тургустунуп келир. Бистин районунуң ажыл-агыйлары колдуунда күргаг ховуда девискээрлиг черде туруп турар. Ылангыя «Дөн-Терезин» совхоз долузу-биле күргаг ховуда девискээринде туруп турар. Июнь ай колдуунда изиг, каанаап эртерин практика көргүскен. Ынчангаштын эрте чашкан тараавыс үнүп келгеш, кадып, күргаг каар. Шак ындыг чанныг шыкка мегелеткенивис ол-дур. Дужаап командылаар үеде, май ай үнерге-ле, «кыска үеде чажып доозунар» деп айтыышкынны үстүүртен алыры кончуг халалыг турган. Оларның аразында кымнарны түрбаан дээр, башкы, партия ажылдакчылары дээшле баар чүве болгай, чүгле агроном эвес. Кажан, каяа кандыг үрезин чажып турары кымга-даа хамаанчок, план, сан сүрүп, медээ берип ажылдап турганывысты минир апаар бис. Ол үеде агроном кижи айтыышкын күүседир айбычы турган дээр болза, частырыг эвес болур боор. Шынында ындыг эвес турар ужурлуг чүве-дир ийин, теория-биле өөренип доскан, каяа, кажан, кандыг культураны тарыырын шиитпирлээр тускай эртемниг технолог кижи-дир ол. Ынчангаш чугула бо айтырыгга ооң шиитпири дорт болгаш шын дээрэин билир мен. Бистиң районга болза күргаг чер-биле ажылдаарынга кончуг хынамча херек. Кайы культура каш хонгаш быжарыл, каяа тарыырыл деп үвени шын тодарадып алыры кончуг чугула. Тараа культураларындан практикада болганчок-ла арбайны колдаткан турары база күзенчиг эвес.

Чурттаар назыны узун, өртек-үнези улуг ак-тараа культуразын үнелеп, суггаттыг черге эрте чажары чугула. Бир эвес июнь 15-ке чедир чаъс чаап, хөрзүннүн шыгы норма-чижекке кээп турар үеде, арбайны чажыптар болзувусса, ол сентябрьда быжын кээр. Бо ийи культура үнериниң талазы-биле хөлчок ылгалдыг. Ак-тараа — 90-120 хонук, арбай — 70-90 хонук. Кайызын мурнадып, кайызын соөлзүредип чажып болурул деп чүве моон-на көскү. Тараа тараа-ла болгай, ол — кижинин-даа, малдын-даа кол чеми. Ындыг-даа болза, мал чеми ылангыя бөдүүн чем (сиген) бүдүрери кол сорулга дээрэин билир-ле болгай бис. Республикада ажыл-агыйлар колдуунда мал ажыл-агыйлыг болгай. Күргаг черни өөренип көрүп турган, орай чаъс таварыштыр (июль эгезинде) үрезин четчир болза, чаңгыс чылдыг сиген кылдыр сулаы чажып болур. Чүге деп айтырыг тургустунуп кээри чадавас. Мал чеминин бүгү хевирлерин чемгерилге единнаазын сулага дениэн болгай. Ол, шынар талазы-биле алыр болза, өске культураларга (арбай, ак-тараа) дениэрге, бедик болгаш сиген кылдыр тарыырга дүжүдүнүң талазы-биле кайы-даа культурадан бедик. Курган чер талазы-биле мындыг-дыр.

Дүжүттүн өзулуг магадыдалы суггаттыг черде деп чүвени тараажы кижи бүрүзү кончуг эки билир. Тываның девискээринге сөөлгү чылдарда кандаашкынныг чылдар эрти, күргаг черге үрезин чажып, октап каптывыс, ындыг байдалды чүү дээрил, карылга-дыр. Бодап-даа көөрге, бо берге үеде мынчаар ажылдаар болзувусса, биске чүү артарыл? Үрезин, кыварчаар материалдар, артык кезектер өртээ хостуг салдынган үе бистиң чайгаар-ла канчаар ажылдаза эвил дээрэин бодандыра бээр-дир. Аргалыг-ла болза, машина-техника-биле халбактанмайн, андазыныг аът болза деп-даа кижи бодай бээр. Ындыг арга база болдунмас, совхозтарның тараа шөлү араттарның эвес-ле болгай. Ындыг болганда, ам чүгле бодамчалыг санап, ажылагыйжы эвес чоруктуг шуут чок кылгаш ажылдаары арткан.

Ам чүү боор, кыш эрти, ховуже үнүп, буга-сумун белеткээр өйү келген. Чер ажылдыгларны болгаш совхозтар удуртукчуларын «Бүгү кичээнгейин, күштү суггаттче салыылынар» деп амдыгаштан эгелеп кыйгырыксаар-дыр мен. Үнүшке эн аргула чүүлдер — суг-биле чылыг дээрэин колдадып залынар.

Бистин районда ажыл-агый бүрүзү суггаттыг черлерлиг. Суггарып-ла алыр болзувусса, дүжүт болур, кандыг-даа культура, кандыг-даа сорт дүжүдүн бээр. Чамдык кижилер мал азырап, дүжүт өстүрүп чадап кааш, хей-ле породага, сортка шамнап, чылдаган дилээр боор болгай, көңгүс меге чүве-дир. Малга — мал чеми, чылыг кажаа, ажаалда, өдек, суг, а үнүшке — суг. чылыг болза, мал-даа шыырак, үнүш-даа дүжүттүг болур. Суггатка чазын эвес, күстен эгелеп белеткевир. Суггаттыг бүгү шолдун 30 хуузун күсү суггат-биле суггарып алыр болза, часкы сезонуг ажылдарны ол элээн чингедир, 1000 га тараа шөлүнүн 300 газын күзүн суггарып алырга, ажыл кайы хире эвээжээр-дир, санап көрүгер даан. Күсү суггатты сентябрьның ийги чартыында, октябрь эгезинде, чорударга эки, бо үеде суг-биле дусталыышкыны эвээш болгаш, биске ажыктыг. База бир кол үүл — бүгү тарымал шөлдүн түр ажыктарын чер донмаанда күзүн 50 хуу чардырып алыр болза, часкы суггатты эртежик—апрельде эгелей бээр бис. Кандыг-даа суггат үезинде хөрзүнде шыкты камнаар болгаш өй-шаанда ажыглаарын чедип алыр. Чижээ, чаңгыс миллиметр суг-ның ажыглал чок аная бусталыры дээрге-ле 1 га шөлге 10 тонна суггө деннежири болур. Тараа культураларын тарып өстүрүп талазы-биле бичин агротехниктиг сумелерге доктаадым. Ам организастыг кезээнге чугаадан кылыылынар.

Бедик дүжүтту алырының кол кезээ — ажылды организастаары болур. Өйүнде тарыыры, суггарары, эки ажаалда оон база дыка хамааржыр. Күсү, часкы үелерде хову ажылдыгларга кыска хуусаа иштинде ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Часкы сезонну шынарлыг эрттирип, дүжүттү чидириг чок ажаары-биле бүгү күштү олче мөөнээри чугула. Тускай эртемниглерни болгаш активти звеноларга быжыглап, оларның-биле ажылдап, дыштанып, организастыг кезээн ботка долузу-биле алыр болза, ажыл ынчан түннелдиг болур. Аная бухгалтерлер, экономистер, мал эмчилери, зоотехниктер, инженерлер, механиктер хамааржыр. Чамдык улус борта удур боор чүве, мен аная канчап-даа таарымнас мен. Ажылчын кижи даэрге ажылчын кижи-дир, а кажан чаныда тускай азы кайы-бир хей-ниитинин ажылдакчызы турарга, бот-боттарывыс хүндүлежип ажылдаарга, ажыл будуңгур, күүсеттингир-даа. Чижээ, ажылчын кижи өй-шаанда чемненмейн барган азы озалдаан болза, ажылдын будуруккүлүү чавыс болганы ол. Чаңгыс суггатчы хүнде 1 ганы суггарар турган, шуут суггарбаан болза, 15 суггатчы ажылдаваан болза, 15 га, ийи хүн болза, 30 га-дыр, кайы хире когарал-дыр, үегеде-даа, дүжүтке-даа.

Кандыг-даа үеде хей-ниитиниң чемненилгезин ыяап-ла чорудар болгаш ону онзагайлап көөрү чугула. Бо талазы-биле саная мындыг. Ниитиниң чемненилгезинге тараажыларга совхозтуң директориязы, профком шиитпир үндүргеш, 70-80 хуу чиигеткен өртектер-биле чемгерер болза эки. Харын-даа каш суггатчыны, механизаторларны халас чемгерэе-даа кандыг боор. Бодап көрүнер даан, 1 тонна тараанын өртээ бо хүннерде 50-70 мун рубль чедип тур ышкажыл. Бир ажылчын хүнде иштики өртек-биле 60 рубль-биле чемненир болза, чижээ, бистиң совхозта 30 суггатчы, механизатор бар, олар болза, бир хүн 1800 рубльге, а айда 54000 рубльге чемненир-дир. Ол—бир тонна тараанын ортумак өртээ-дир. Ажылагыйны шын организастаар болза, тараа тонна-тоннаызыбиле немежир ужурлуг, хамык акша ында. Че харын, тараанны тарып өстүрүп алдывыс. Ам, шынап-ла, «Дүжүттү кыска хуусаада чидириг чок ажаап алыылынар» деп лозунну азар болза, черле ажырбас деп бодаар мен. Кол кичээнгейни оон-биле кады, тараа комбайнларынче салыр. Хамыктың мурнунда оларның үрелиишкини чок доктаамал ажылдаарын чедип ап, тараа төгүлбес кылдыр ыяк белеткээри болур.

Сөөлгү чылларда тараа ажаалдазын чорудуп турары кончуг кудуку деннелде дизе, меге эвес. 2-3 комбайн бир ажыл-агыйга ийи хире ай шойүп турган доозар-дыр. Ийи хүн ажылдаар, бир хүн ыылдынар мындыг ажыл-агыйжы эвес болур болзувусса, өстүрүп алган тараавыстан ам-даа кайы хире когараар бис. Үеним негелдези-биле ажылдаар, ындыг-даа болза хамык ажылды контроль чок, сула салып болбас деп бодаар мен. Болдунар-ла бүгү хемчеглерни ап, кызымак ажылдаар болзувусса, республика тараа-биле бодун хандыртының шыдаар дээрэинге бүзүрээр мен.

Маадыр ООРЖАК.

Суну чагыргазының даргазы.

Дөн-Терезин суур.

Барыын-Хемчик район.

КИЖИНИҢ, МАЛДЫҢ ЧҮРЭЭ ЧАҢГЫС АПАРГАНДА...

Самдар-Кожай дугайында чугаалардан

Кызыл-Тайга, Алаш база Ак-Довурак ол ынчаар бодунуң изин арттырып каан эмин эрттир бөдүүн С. М. Моңгуштуң дугайында бодум хуумда хөйнү бо хүннерде бодап чору мен. Сүүр-оол Моңгушту чону Самдар-Кожай дээр чораан.

Өскелерге дөмейлешпес, чаңгыс аай майыкка хептеттинмес кижилер база тургулаар. Оларның овур бүдүжүн, сорулгазын чаңгыс черчурттуглары безин орта билбейн баргылаар болгай. Шагүе эрте бээрге, ол кижи бурганнай бээрге ам сактып кээп, харын ооң дугайында чурук-хөрүктерни дилеп, сактыышкыннарны чыый-даа бээр болгай бис.

Кызыл-Мажалыкта хол бөмбүү ойнааринга, күш-культура болгаш спортка хандыкшылдыг, алыс боду Улуг-Хемниң Арыскан чурттуг К.-С. М. Бойбунуң сактып турары-биле алырга, бир дугаарында, Сүүр-оол Мортуевични ол кончуг күш-ажылгыр деп билир. Муң ажыг хойну, 500 ажыг инекти чүгле өөнүң ишти кырган-биле кандыг-даа соок кыжын чудатпайн чораан. Чижээ, чеден чылдар үезинде «Барлык» совхозтуң малы кыштаглаашкын аар-берге болганындан хорамчага таварышкан. Ол-ла үеде Самдар-Кожайның коданыдан өскүс анай-даа өлбээн. Ол дээрге ирей-кадайның малга ынаа, өдек-кыштага хынамчалыг белеткелидир.

Комбу-Сүрүн Моңгушович көшкүн арат-биле мынчаар өң-тала болу берген. Чеден чылдар үезинде ол Барлык ортумак школазынга директорлап турган. Ооң-биле чергелештир, мооң мурнунда «Сосновское» станциязының директору А. П. Порожневский «Барлык» совхозту удурту берген. Орус дылдыг даргабиле чугаа чорудар кылдыр башкыны Кожай ажыглап турган. Школа директорунуң угаан-сагынгырын, аас-дылгырын эскерип каан кижидир ийин.

— Инек садарынга хереглээр чүүк машиналарын чугаалажып берип көр, кузовтарын база быжыглай бедитсин— дээш, башкының бажынына С. М. Моңгуш үргүлүү кээп турар апарган.

Совхозтуң берген машиналарын алгаш, хары угда күрүнеге 30-40-ден эвээш эвес инекти хуу амыдыралдыг арат дужаап турган. Ажылагайның дүк, эът планнарын күүседиринге ооң киржилгези идепкейлиг.

— Бир катап мындыг таварылга болган —дээш, К.-С. М. Бойбу улай сактып эгеледи:—Шын чүвени чажырып канчаар, ынчан партия райкомунуң ниити килдизиниң эргелекчизин турдум...

Комбу-Сүрүн Моңгушовичниң сагынганы болуушкунну кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Кызыл-Тайгада Самдар-Кожай деп кижи «Барлык» совхозтуң көк-сулазының чанында хонуп алган, хайыраан дүжүттү малынга бастырып каапкан. Партия райкомунуң бирги секретары ону хынаар талазы-биле даалганы килдис эргелекчизинге берген. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизинин вачальнигинин оралакчызы О. С. Салчак, совхоз директору Ч. Х. Дожулаа ирей-кадайның коданынга чеде бергеннер. Кады чораан өөрүнүң бирээзи, чогум кайызын ол сагынмады, чүге көк-сула чанында хонуп алган сен деп, ашакты чемелээн.

— Суланы беш ай төнчүзүнде тарып каан силер, ол олчаан ынаар барбаан силер. Барып көрүңер даан, үнгенүнмээнин билип алынар — деп, ол харыылаан.

Шынап-ла, үнмээн, аргажок-ла хензиг черде бичин черлик ангыстан, дүжүт чок болган. Тараан суланы бүдүн чай дургузында оларның ээлериниң уттупканын, шөлдү суггарып, ажаап карактавайн турганын күш-ажылгыр арат хомудал-биле чугаалап турганын хынаан даргалар кайын уттур ийик.

Бодунуң амыдыралы, бодунуң даштыкы хевири кижилерден база бир онзагай: хөй малдыг, арбын акша-мөңгүнүг-даа болза, Самдар-Кожайның даштыкы байдалы хөлчок бөдүүн дээш, башкы база бир төөгүнү сагынды. К.-С. М. Бойбунуң өзүнүң иштеги божуур эмчиге чыткан. Ынчан төрүттүнген оглу ам шеригде. Чаа божаан кижиге аъш-чем киирин бээр, Ак-Довурак садыынга доңурган сливалар сада берген, башкы магазинге ону оочурлап турган. Садып алыкчылар колдуунда орус херээжен улус. Үр-даа болбаанда Сүүр-оол Моңгуш даг-дүгү урар шоодайлыг бо кирип келген. Сөөлүн айтырарга, мен дээш кырганны Комбу-Сүрүн Бойбу мурнунга тургузуп алган.

Чугаалажып турда, оочур чедип келген. Орус дылдыг садыгжыга «двадцать килограмм» деп чугаалаан. Бирээзи ужурун тыппайн, катап айтырган, «двадцать килограмм» деп катаптаан. Сливаның бир килограммының өртээ беш рубль. Ол дээрге ынчан хөлчок аар өртек. Садыгжы чигзинип турар боорга, адаанын ёзугаар дензилеп бериңер деп, К.-С. Бойбу очулдурган. Сүүр-оол Моңгуш бөлүк акшазын ужулгаш, өртээн оон ап алынар диди. Тудуш акшаларны садыгжы санааш, үүрмээн дедир чандырып берди.

Садып алыкчы үне бээрге, садыгжы ол кижини элдепсинип, бо самдар кижи акшаны кайыын ап турарын менден шуут-ла дорт айтыра каапкан.

— Канчап билбес силер, тыва миллионер Самдар-Кожай ол-дур— деп, башкы баштактанган.

— О—деп, садыгжы чиктигзинген.

Сүүр-оол Моңгуш солун кижи, буруңгаар көрүп, берге үелериниң чедип келирин эндевейн чораан.

— Ажы-төлге өнчү-даа болур ыйнаан, Порожневскийден менээ трактордан сатчып берип көрем — деп, школа директорун амыратпастаан.

Иелээ олар совхоз директорунга каш-даа катап четкен. 20-30 шаа инек алгаш, ооң өртээнге багай трактор берип каан болза, ажырбас чүведир ийин. Тракторну адырып часкаш, шарыларга чүүрүп, кыштагда өдекке чедирип ап болурунун аргазы бар.

Инектериниң өртээнге трактор берип каан болза, Алаш, Кызыл-Тайгага арат ажыл-агыйын сайзырадырынга улуг ужур-дузалыг турган чүве-дир ийин.

— Самдар-Кожайның менден-даа чоок эш-өөрү хөй. Рынок, кара базаар үезинде бо арат-тың дужулгазы мал, чер ажылдыларга херек болбайн канчаар. Ооң менээ чугаалаан бир домаа бар, мал биле кижиниң чүрээ чаңгыс апарганда, мал өзер чүве. Бир эвес кижи биле малдың чүрээ чаңгыс апарбас чүве болза, чеже-даа тоона сиген, комбикорм, мал чеми-биле инек, хой, өшкү кыш ажып шыдавас. Малга чоок хамаарылга, эриг сеткил херек деп, Сүүр-оол Моңгуштуң чугаазын сактып чоруур мен—деп, Комбу-Сүрүн Моңгушович Бойбу менээ сонуургатты.

Арапчор ОКСУР.

Малчын коданнарда

ӨӨРҮП ЧУГААЛАП ОРДУ

«Тээли» совхозтуң Хадыныг-Бут деп черде кыштап турар төрүүр хой кадарчылары Дүмен-Байыр, Чечек Хертектериниң аалынга чедип, малчын өг-бүленің ажыл-амыдыралы-биле танышкан мен.

Мал ажылында 12 чыл болган бо аныяк өг-бүле «Кара-Хөл» совхозка анай кадарганындан ажыл-ижин эгелээн улус болду. Ынчан олар Дүмен-Байырның ада-өгбезиниң чурту Дапсы хемниң бажында Дөн-Дытты ээлеп чурттап, ооң кадыр ийлериниң дөрт чыл өшкү кадарганнар. Ооң амыдыралының аайы-биле Чечек Ама-Садыровнаның чер-чурту «Тээли» совхозка кээп ажылдаанныр. Дүмен-Байыр Бидаачыевич чолаачылар курузун доозуп ап, «Тээли» совхозка чолаачылап-даа, малчыннап-даа ажылдап келген. Бо сөөлгү үш чылда хөйжулап чоруурлары бо.

Эрткен хүзүн боттарының күжү-биле 18 тонна сигенни, 8 тонна көк-суланы, белеткээш, кыштаанга эккеп сараттаан, кыштаг-хорааның септелгезин чогуур үезинде эки шынарлыг септеп, кылган.

Ам коданында 256 төрүүр хой бар. Хой чаа төрүп эгелеп турар. Төрээн 20 хоюнун чаш төлү онча-менди алдынган. Мал эмин кайгамчык эки чыл-дыр дээрзин Чечек Ама-Садыровна өөрүп чугаалап олурар болду. Борбак суланы эккеп берип турар. Дус бар. Суг сөөртүр машина чолаачызы Бадыргы Сандык сугну үзүктел чок эккеп турар. Совхоз директору, мал ажылының специалистери малчыннарны эргип-кезип, чедерчетпестерни билип ап, хандырылганы экижидер хемчеглерни ап турарлар.

Малчын өг-бүле бажында чурттап олурар. Кодан девискээри электри чырыктыг. Телевизордан тыва болгаш өске-даа солун дамчыдылгаларны көрүп орарлар. Четпес-ле чүве — чунар-бажың чок. Айда нелээ 6 мун акша алыр, ол чүге-даа четпес, уруглар акшазын ийи ай албаан. Автосадыг бараанарны бар шаабиле садып чоруур. Чамдыкта ону садып алыр акша-көпеек чок боорун олар чугаладылар. Коданда амгы байдал эки. Сиген-даа, көк-сула-даа бар. Өг-бүле дөрт уруглуг. Улуг оглу Сылдыс-оол ада-иезинде дузалажып, сакманчылап турар. Ийи кижи школада өөренип турар.

Шагаа байырлалын Шатта өшкү кадарчызы Дугаржап, Арышмаа Достаннарның аалынга совхоз автобузу-биле шупту малчын өг-бүлелер чыглып чедип алгаш, кончуг солун кылдыр байырлап, тевектеп, кажыктап, дүрген-чүгдаага, ыры-кожамыкка маргыжып, конкурстарны организастап, тилекчилерни шаннап мактаан. Кожуун төвүнүң Культура бажыңының агиткультбригадазы байырлалга тураскааткан тускай сценарийлиг солун программалыг концерти малчыннарга көргүскении, бо чылгы Шагаа байырлалында тыва аъш-чемнинг бүгү дээжизин кижи бүрү ижип, чип, шыдаар-ла шаа-биле чемненип турганын, черле ынчан бо чылгы ол байырлалды «Тээли» совхозтуң Шат хойжу бригадазының малчыннары кажангыындан-даа артык онза кылдыр байырлап эрттиргениң Чечек Ама-Садыровна үнелеп чугаалаар болду. Көдээ малчын иенин сеткил-сагыжы ол хүн ылап-ла өөрээн-дир дээрзин кижи дораан эскерер чорду. Малчыннарга ындыг чыыштар болуп, ужуражылгалар хөй-ле болзун.

Иргит СЕДИП-ООЛ.
Тээли суур.

ЧОННУҢ САНАЛЫН ЁЗУГААР

Арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедир чоруккa удур демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруг суурнуң чурттакчыларының хуралынга чугаалашкан.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедир чоруккa удур демиселди күштелдирер дугайында республиканың ажылчы чонунга кыйгырыын хуралга чүве чугаалаан хамаатылар чүүлдүгүнүп деткээн. Ында эйыткан хемчеглерни боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни көдээ Совет, суур чагыргазы алырын саналдаан. Бирти ээлчегде, арагалаар чоруккa удур эн-не шынгыы демиселди чорударын хуралдын киржикчилери негээш, чүүү кылырының дугайында саналдарын киргген. Өскээртен арага сөөртүп эккелгеш, чөпшээрел чоккa, чажыды-биле садып турарларны илередир. Бо хемчегге ажылчы чонну калбаа-биле киириштирер. Бир эвес чажыды-биле арага аймаан садып турган кижи илеерээр болза, арагазын хавырар болгаш 5 муң рубль чедир торгаар. Эзирип алгаш, хөйнити черлеринге көскүленнээр, корум-чурум үрээр улусту база акшага торгаарын чурумчудар. Ийи дугаарында ону катаптаарга, торгаар акшаның түнүн каш катап көвүдедир. Назы четпестер арагалаар, хөй-ниитинин корум-чурумун үрээр таварылгалар туруп келирге, оларның ада-иезин уругларының кижизидилгезинче, хоостуг үезин ажыктыг эрттиринче сагыш салбайн турганы дээш хемчег ап, акшага торгаар негелдени чон салган.

Суурнуң чурттакчыларының хуралынга хамаатыларның саналын ёзугаар араганы төлпээрел чоккa чажырып садар, арагалаар, хөй-ниитиниң черлеринге корум-чурум үрээр кижилерни хемчег ап, акшага торгаарының нормачижээн доктаадын турган. Бо дугайында Ак-Туруг көдээ Соведениң даргазы Кара-оол Даспак биске дыңнаткан.

Хуралга чүве чугаалаан кижилер арагалаар болгаш кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди көдээ Совет, суур чагыргазы, хөй-ниити организациялары, коллективтер кошкак чорудуп турарын төптүү-биле шүүмүүлээн. Өскээртен, кайы-бир суурдан, райондан улус келгеш, суурнуң корум-чурумун тудуп, экижидип бербес болгай. Ону харыылаар, корум-чурумну тудар албан хүлээлгелиг көдээ Совет, суур чагыргазы, милиция ажылдакчызы, хөй-ниити организациялары Ак-Туруг суурда бар.

Хуралга чурттакчы чоннуң негелдезин ёзугаар суурда улусчу дружинаны катап турганын, ооң ажылын чаарткан. Аная он ийи коллективтиг дружинниктери киржир. Чеди хонуктуң (неделяның) үш дугаар хүнүнден эгелээш, төнчүзүнге чедир дружинниктер суурга дежурныйлаар. Байырлал хүннеринде дежурныйлаашкынче он ийи коллективтиң дружинниктери шупту үнерин доктааткан. Улусчу дружинаның кежигүннерин шаннап мактаарының хемчеглерин ажылдап кылган. Дружинник бүрүзүнүң ээлчеглиг шөлээзинге 5 хонукту немей санап бээр, ай санында эң эки ажылдаанларга, квартал санында организастыг ажылдаан, кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруккa удур шыңгыы демиселди чоруткан коллективтиг дружинниктерингe акша шанналдарын тыпсырын шиитпирлээн.

Ак-Туруг суурнуң чурттакчылары бодунуң хуралынга арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чоруккa удур демиселди күштелдирер тодаргай саналдарны кииртеш, шын шиитпирни хүлээп алган. Бир эвес ындыг тодаргай, дээштиг хемчег албас болза, амыдыралга, ажылдап, чурттаарынга шаптыктыг бергелерни ажып эртери берге деп чүвени олар билген-дир. Ону көдээ Совет, суур чагыргазы бүрүн деткип турар.

Ам чурттакчы чоннуң хуралының шиитпирни үүгле амыдыралга боттандырары арткан.

— Чурттакчы чон бодунуң хуралынга чугула шиитпирни хүлээп алган чүве болганда, ол бо девискээрге күштүг болур ужурлуг, ону боттандырарының бүгү-ле хемчеглерни алыры бистин хүлээлгевис — деп, көдээ Совет даргазы Кара-оол Назытыевич чугаалап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КӨК-ТЕЙДЕ

Долгандыр ак шаң хар, туман дуглаан фермаже малчын Алексей Моңгуш даң бажында-ла тургаш, далаштыг чоруптар. Малды ажаар, чемгерер ажылга улуг хандыкшылдыг ажылчын Көк-Тей сүт-бараан фермазының муң ажыг инээн чемгержир. Малдың өдээн аштаар, ону чайладыр эжер. Тракторга үүдүргеш, өдекшидилгеге ажыглаары-биле чорудар.

— Фермада мал чеми чегей деп болур. Балгазынның тараазының саваңын улуг өртек-биле садып ап турар бис. Саян артындан барып мал чеми тыптынар-дыр бис. Тараа аймаандан кылган чемнер база бар. Хамык малы-высты азыраар ажылда хөй кижи хаара туттунган — деп, Алексей Үүлдүмович чугаалады.

Көк-Тей фермазында дуржулгалыг зоотехник Лидия Вильгельмовна Войткевич ажылчыннарның, саанчыларның кызымак, күжениишкиниг, бир демниг ажылының ачызында сүт саалдазының бо хүннерде кудулавайн турарын демдегледи.

Оон ангыда ветеринар оол Яков Ооржакты, кадарчы Ховалыг Чечен-оолду, ында столоваяда повар Наталья Полозованы күзелдин-биле мактады. Саанчыларның шуптузунуң күш-ажылчы көргүзүүлерин база таныштырды. Ынчангаш фермада кыштаглаашкын багай эвес деп түңнелге келдивис.

ЧУРУКТА: ферманың мурнакчы ажылчыны Алексей Моңгуш.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ШАЛЫҢГА ХАМААРЫШТЫР БОДАЛДАРЫМ

Чоннуң хереглел бараанларынга болгаш ачы-дуза чедиреринге тарифтерниң хүн бүрүде өзүп турары-биле чергелештир ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга ажылдакчыларның акша-шалыннары база өзүп турар. Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың октябрь 14-те үндүргени № 785 доктаалын амыдыралга боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың декабрь 26-да «Күрүне бюджединден хандыртынып турар албан организацияларның ажылдакчыларының акша-шалынын чаңгыс гай тарифтиг четкиби-биле өйлеп тургузар дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол организацияларда ажылдап турарларның акша-шалыны эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелеп өскен. Ажыл-агыйның кайы-даа адырында ажылдап турар база ажылчын кижиниң шалыны өзерге бо берге үеде эки болбайн канчаар. Ол доктаал ёзугаар алырга, ажылчыннарның болгаш албан-хаажылларның шалынын бирээден он сеске чедир разрядтарга доктаадын тургузары көрдүнген. Разряд улгадырга-ла, ооң коэффициентизи улгадып турар, а коэффициент улгадырга, алыр акшаның түнү көвүдээр. Кандыг ажылдакчының кейы разрядка хамааржыры бир-ле дугаарында ажылдын байдалындан хамааржыр. Бо дээрге техниктиг ажылчын кижи бе, специалист кижи бе азы удуртукчу кижи бе дээни ол-дур. Ийиги таварылгада, эртембилиин көөр (эң ылангыя кадык камгалалының болгаш улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга), ажылдаан стажын барымдаалаар болгаш ажылдап турар эрге-дужаалының аайы-биле билиин хынаанының (аттестация эрттиргениниң) түңнелдери-биле разрядтарны тыпсыр.

Ук доктаалдың күүселдезин амыдыралга боттандырын кээрге, ажылчын кижиниң күш-ажылынын үнелелинге арай-ла чедир көрдүнмейн барган түүлдер плереп келир, анаа хамаарыштыр бо материалды бижидим.

Бир-ле дугаарында, бодүүн ажылчын кижиниң шалынының дугайы. Техниктиг ажылчыннарны (аштакчыларны) бирги разрядка хамаарыштырар кылдыр көрген. Ол дээрге февральдан эгелеп 2250 рубль-дир. Анаа район болгаш Сонгу чүкке деңнээн немелде хуулары (60 хуулу) кадыптарга, 3600 рубль болур. Ye-шаг бо хире бергедээнде ол дээрге дыка эвээш шалындыр. Чүгле хлеб өртээнге безин кайы хиреин үндүрер ийик. Көдээ Советтерде аштакчылар шагдан тура чартык ставкада болгай. Олар чүгле 1800 рубль алыр-дыр. Ол-ла көдээ Советтерде чаңгыс-чаңгыс одакчы-таныылдар бар. Олар чаңгыс дыштанып хүн-даа чок ажылдап турарлар. Оларның одан турары печкаларның маркаларын болгаш чылдын турар черлериниң хемчээлдерин ёзугаар алырга, дөртку разрядка хамааржыр. Ол дээрге 4297 рубль 50 көпеек-тир. Анаа демги-ле хуулары көөнтарга, 6876 рубль болур. Ол харын чүгээр-дир. Ынчалза-даа ол ажылдакчылар мындыг айтырыгларны доктаамал тургузуп турарлар: «Хоойлу ёзугаар бис чүге чаңгыс-даа хүн дыштанмас улус бис?» Мен бодаарымга, бо кончуг чөптүг айтырыг. Ол дугайында айтырыгны үстүкү черлерге хөй удаа тургузуп келген мен. Ынчалза-даа таптыг, тода харыны кымдан-даа албадым. Оон ынай улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш культура ажылдакчыларынга көдээ черлерде ажылдап, чурттап турар дээш Тыва Республиканың Чазааның айтышкынынбиле кол шалыңынга 25 хууну немей төлеп берип турар. Ол немелде төлевир үстүнде адааным техниктиг ажылдакчыларга база хамаарышпас боон турар.

Бо доктаалды амыдыралга боттандырып, ол ёзугаар төлевирни чорудуп эгелей бээриске, мындыг хомудалдар база кээп эгеледи. Мурнуку чылдардан тура культура ажылдакчыларының акша-шалыны эвээш турганын билир бис. Бо удаада оларның шалыңнары өскен-не харын, ынчалза-даа эртем-билиин, ажылдап келген стажын барымдаалавайн, үүгле разрядтарга чагыртып кылдыр тургусканынга кижилер таарзынмас болбайн канчаар. Чижээ, 10-20 чылдар бурунгаар дээри өөредилге черин дооскаш, үзүктел чок ажыл стажтыг библиотекарь кижини онгу разрядка доктааткаш, чаа-ла ортумак эртем доозуп алган культура ажылдакчызын 12-14-кү разрядтарга тургузуп каарга, кымга-даа таарымча чок-ла ыйнаан. Бо дугайын чүү деп көөрүл?

Бо доктаалды амыдыралга боттандырып эгелей бээриске, мындыг айтырыглар кодурлуп, сан-хөө ажылдакчыларындан хүн бүрү негелделерни чон тургузуп эгеледи. Доктаалда айтып турары ындыг-дыр дээш, тайылбырлап бээрге-даа, эки билбес, бүгү бурууну бистерже чаа идер боор-дур. А херек кырында өөренип көөр болза, устунде мээн адааным техниктиг ажылчынар чоннуң эвээш хандыртынган кезектеринге хамааржыр болдур эвеспе.

Өске бир чижек. Суурлар чагырыкчыларының болгаш Советтер даргаларының шалыннары ол девискээрлерде чурттакчы чоннуң санының аайы-биле 20 муңдан 24 муңга чедир доктааттынган турда, ол-ла көдээ Советтерде специалист эрге-дужаалдыг ажылдакчыларның кол шалыны (чурттакчы чоннуң саны хамаарылга чоккa) 6 муң рубль. Анаа район болгаш Сонгу чүкке деңнээн коэффициентилерни немептерге, 9600 рубль боон турар. Херек кырында ол специалистериң ажылы дыка хөй дээрзин кымдаа эки билир.

Түңнелинде сан-хөө органнары кымнын-даа акша-шалынын доктаадын тургуспас, олар үүгле үстүкү органнарының айтышкыннары, доктаалдары кээрге, үүгле ону күүседир дээрзин чонга база катап чугаалаксаа тур мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өөур -район чагыргазының сан-хөө килдизиниң эргелекчизи.

Ачы-биян чедирилгезин—школага

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ САГЫШ САЛЫЫШКЫНЫ

«Ийи кижиниң аразы ыракдаа болза, көржү бээр...» деп тыва чоннуң мергеи чугаазы бар. Бо чугаада ханы утка сиигген. Манда хамаарыштыр школачы азы студент эшөөрүүстү чижеглээли че. Кандыг-бир өөредилге черлеринге тускай эртем чедип алгаш азы ортумак школаны дооскаш, амыдыралдың база ажыл-иштин чымыжынче кириптер бис. Ынчан чай чок ажыл-иштин база амыдыралчуртталганын агымынга алзып, каш-каш чылдар иштинде көрушпейн баар бис. Чамдыкта эш-өөрүүстүн сурган дыннап, үүгле аажы-чаныр, овур-хевирин сактып бодап орар бис.

Ынчалзажок ийи кижиниң аразы чежемейнин-даа ырак болза, дөмей-ле көржү бээр. Ынчан бот-боттарының эрткен оруун сактып, хөөрежи бээрин кижи бо-ла эскерер чорду. Сөөлгү чылдарда школа доосканнарының 20 азы 30 чыл болганда, чаңгыс классчылары-биле чыглып, боттарының сеткил-сагыжын үлежип, эртемнерини үндезинин өөренген школазынга боттарының сагыш салыышкынын киирип турарынга кижи өөрүвес арга чок. Чоокта чаа Кад-Хем районун Суг-Бажы ортумак школазының 1942-1993 чылдарга чедир доозукчулары чыглып, сактыышкынчаны кылган.

Рынок хатылзаалаарының бо берге үезинде, мынча чылдарның доозукчуларын чаңгыс черге ужураштырып деп чүве нарын. Ындыг-даа болза школа директору А. Т. Моңгуштун удуртқан башкылар коллективи, ооң деткикчилери: суму чагыргазы, ясли-сад, тудуг кооперативи болгаш өске-даа коллективтер чаңгыс классчыларны чаңгыс черге ужураштырып, ажылкижин, амыдырал-чуртталгазын таныштырып, чугаалаштырганы черле солун. Чыышты — ийи хатт чаа школаның улуг, делгем залыгга организастаан.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының эдилекчизи, чурукчу И. Ч. Салчак 1942-45 чылдарда ол школага өөренип турган. Ооң өөрү. Д. Б. Сат болгаш өскелер-даа сценага үнүп келгеш, ол үеде өөренип турганынын сактыышкынын чугаалаан. Ынчан Көк-Тей эге школа турган. Чоорту ол школаны Суг-Бажынче көжүрүп, чедип чыл школазы кылдыр эде организастаан. Иван Чамзоевич бодунун чураан чуруктарын, з өске эшөөрү боттарының өмүүжүзүнден акша дузаламчызын көргүскен. Олар үүгле белек-селек сунарындан ангыла. Өөренип чораан чылдарының үезинде ноюзын база бараалгатқан. Хоочуннарга школаның бичин ыраажылары «Школам» деп ырны өткүт, аянныг үн-биле ырлап берген.

1952-53 чылдың доозукчуларының мурнундан Тыва Республиканың күш-культурасының алдарлыг ажылдакчызы Н. Б. Кувезин эртемнериниң өөрейген школазынга өскелер дег деткимчени көргүскен. Ол бүдүн команданың спортчу хеп-сыны экелбишаан, каш чылдарда четчир мактал бижиктер болгаш вымпелдерни белекке сунган. Ооң чаңгыс классчылары база-ла белек-селээн сөңнеишаан, башкыларга чылыг чымчок йөрээлдерин чугаалаан. «Суг-Бажы» тудуг кооперативиниң төлээзи школага тудуг материалдары-биле дузалаарын аазаан. Дузалал ажыл-агыйын тудуп, сайзырадыр деп турар школа коллективинге бо кончуг эки аазаашкын. Тудугжуларның аазаашкыны ажыл-херекке дарый боттанырын бодумнуң хүүмдан күзен каайн. Бо берге амыдралда, бот-боттарын деткижери тыва чоннуң чаагай чанчылы.

Олурганнарының мурнунче 1955-56 чылдарның доозукчулары үнүп келген. Он бир доозукчунуң аразынан Эрзиндеп келген Александра Начыновна Сундуй чылыг-чымчак сактыышкынын кылган.

Кижи чугаалажып таныжар дижири чөп. Бистин мурнуузка аяк хээлиг, көк тыва тоннуг кыс биле аныяк оол олурган. Оларын-биле чугаалажы бээриске, нелдирзи бо школаның ангы-айгы чылдарда доозукчулары болган. Кайызынын-даа мындазында чугаакыры ажок. Бодап орарымга ажыл-ижи солун өг-бүле хире. Бирээзинин адын Каадыр-оол, өскезинин Мария дээр. Оларның мергежилдери база солун. Бирээзи спорткомитетин ажылдакчызы, а Мария Дармажаповна — эмчи. Эмчи боорда — акушер. Та чеже нениң карган чырыдып, амыраткан чүве. Амгы үеде ол Кызылдын № 1 божудулга бажынында ажылдап турар. Чоокта чаа ооң юбилейи болган. Бодунун назынының чаа-ла бышкан чадазынче кирип, амыдыралдың ёзулуг чогаадыкчы үезинче бурунгаар базымны кылыр эмчи-дир дээрзин билдим.

Каадыр-оол, Мария Биилдейдер өг-бүлезинин мурнундан школазынга дузаламчы кылдыр 5 мун рубльди салган. А Каадыр-оол Сендипович ийи-ийи хол болгаш бут бөмбүктери база белекке берген. 50-60 чылдар үезинде көдээ школаларга хол болгаш бут бөмбүүнге спортчу маргылдаалар дыка хөгжээн турган. Ам ол чаагай чанчылды катап эгидери-биле өг-бүле ындыг белекти сунганы таварылга эвес. Ындыг спортчуларны өөредип, кижизидери күш-культура башкыларындан онза хамааржыр. Ам хоочун спортчу Н. Б. Кувезин база К. С. Биилдей оларның деткимчезин бодап, оларның изин базар салгакчылардан барааладыныр-ла, хүндүлүг школа!

Дараазында сценаже 1962-63 өөредилге чылының доозукчулары чалаткан. Оларның аразында Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри Валерий Болай-оолович Салчак база бар. Ол өөрүнүн мурнундан сөс алгаш, директорга, башкылар коллективинге байыр чедиргеи. Оон ол школаның берге байдалда чурттап турарын чугаалааш, доозукчуларның ачы-буян деткимчезин ап турарын эки-дир деп демдеглээн. Ынчалзажок дузалал ажыл-агыйны кайа тударыл? Школа директору Александра Түлүшовнаның удуртулгазыбиле башкылар коллективи бо айтырыгны шиитпирлеп, баш бурунгаар хемчет алырын ол чугаазынга онзалаан.

Ужуражылгага школа доозукчулары 30 баш дуюглуг мал хайырлаан. Олар колдуунда мал бажын немээр кыс чүвелер. Ындыг болганда экономика министриниң олче кичээнгей салып турары чөп. Кандыг-даа малдың баш санын өстүрүп алыры белен эвес. Ажылы чымыштыг. Ону өстүрерде, өөренікчилерни хаара тудары албан. Чүге дээрге тыва чоннуң амыдыран келген ажы-чеми, хеп-сыны мында. Холу-биле тудуп кылып турган, олар оон орулга киирип алырының оруун тыпсыннар. Анаа үүгле удуртулга, өөредилге херек. Хоочуннарны оларга бүзүрел-биле даандырып болур. Оларның амыдыралчы дуржулгазы теориядан артык.

Ачы-буян чедирилгезинин ужуражылгазынга хөй доозукчу чылыг күүзүшкиннерни чугаалаан. Мында үүгле баштайгыларын чижеглеп киирдим. Оон хөй бижиттинмес. Мынчап кээрге школа директору А. Т. Моңгуштун түңнел сөзүн маная киирип корейн. Ол мынча диген: «Ындыг ужуражылганы эрттирери берте болду. Шынаплa, башкылар коллективи болгаш деткикчилеривис дүнхүн дивейн, үйгу-чыдын чок ажылдап турдувус. «Хөйү—хөйлеп, чону — чоорган» деп чүве бо-дур. Школаның ангы-ангы чылдарның доозукчулары келгеш, ачы-буян чедирилгезин болдунар шаабиле хайырладылар. Кирген акшаны школаның ажыл-херээнге ажыглаар бис. Малмаганнын баш саның арбыладыр өстүрер дээш хемчеглерни алыр бис».

Школа директору түңнел сөзүнге доозукчуларга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, оларның хайырлаан акша-төгериин база мал-маганын бодамчалыг ажыглап, баш санын өстүрер хүлээлге ап турары черле чөптүг. Бо хире деткимчени алганда, чайгы үеде школа чанының погаан шөлүнге янзы-бүрү погааларны тарааш, оон орулга база киирип ап болур. Рыноктун орулга киирип алыр оруун ак сеткилдиг күш-ажылбиле чедип алырын өөреникчилерге амдыгааштан угаатса эки. Кызыл дерин үндүрүп турган, чедип алган орулгазы — кижини төлептиг орукче кижизидер. Рынок үезинде чүүттаарының өске-даа арга-ларын тып, чоннуң ажытөлүн өөредип, кижизидериниге моон-даа сонгаар төлептиг улуун киирип ажылдаарын башкылар коллективинге күзеп каалы.

Сиирицмаа ЧООДУ.

Депутатка сөс

КҮРҮНЕ, ХАМААТЫ, ЧЕР АЙТЫРЫЫН—ЧАҢГЫС КОЖУГГА

Тыва Республиканың Дээди Совединин он тоску ээлчег чок сессиязы февраль 9-тун хүнүнде ажыттынгаш, ажылын доозпайн, ам үгле март 23-те барып уламчылаар ужурга таварышкан.

Сессияларның ажылынга чапсар үге турбас деп? Ындыг-даа бол, чапсар чапсардан аңгы-ла болгай.

Мону бадыткаан чаңгыс чижек. Эрткен чылдың декабрь айнын ортан үезинде эгелээн Дээди Советтиң он сески сессиязы чапсар чарлааш, бодунуң ажылын бо чылдын январь айның база-ла ортан үезинде уламчылады.

Ындыг болганының кол чылдагааннарын Тыванын Үндезин Хоойлузунун (Конституциязының) төлевилелин катап, тускай ёзу-биле кичээнгейлиг сайгарын чугаалажыры база Конституция шүүгүзүнүң шиитткекчилерин соңгуур хоойлу херек апарганы. Ол дээрге уткалыг болгаш үүлдүг чылдагааннар-дыр деп, улус-чон хүлээп алган.

А он тоску, бир ай ажыр шөйлүр ужурлуг болган сессияның узун чапсары үүден болганы? Соңгукчуларның хөй кезин оон ужур-утказын таптыг билип чадап, анаа-ла кайгап, аай-дедир айтыртынып, солун, сеткүүлче хөй санныг чагааларын бижигилээн.

Ындыг болганда, Дээди Советтиң он тоску сессиязының чедимче чок ажылдаанының дугайында депутаттар боттары үүнү бодап турары сонуурганыг болур ужурлуг. Мону барымдаалааш, Тыва Республиканың улус депутаты В. С. Салчактың редакцияже чоруткан хууда бодалдарын бижээн материалын бөгүн парладывыс.

Дээди Советтиң он тоску ээлчег чок сессиязын мен улуг сонуургал-биле манаг-зынып, ол бедик болгаш бүзүрелдиг түннелдиг боор деп идегеп, оон ажылынга идепкейлии-биле киржир деп белеткенип-даа турдум. Ынчанмайн канчаар, көрүп көрүңер даан. Сессияга чугаалажыр, шиитпирлээр дээн айтыыр Тыва Республиканың бүгү чонунун эң кол айтырыы, сонуургалы — чүрттүү Үндезин Хоойлузу (Конституциязы) болгай. Ындыг болуру-даа чөп: бистин шуптувустун, ылангыя өзүп орар аныяк-өскенниң келир үези кандыг болурул, кандыг ёзу болгаш орук-биле Тыва бурунгаар шимчээрил деп чугула айтырыларга ол харылаар ужурлуг. Ынчангаш кол ынаныш — бүгү чонунун салымына дорт хамаарылгалыг Үндезин Хоойлуну ыяап-ла ол улус-чонунуң боттары-биле сүмелешкеш, хүлээп алыры турган.

Ындыг турбуже, Дээди Советтиң он тоску сессиязы чонбиле сүмележир хамаанчок, ону бизин чоокшулатпайн, бедик ынанышты баштай үзе шыйгаш, ынчыг болгаш чөгенчиг түннелге пет дүшкен. Бурунгаар-даа, дедир-даа шимчээнде чок, дайнанган чалгаа шары ышкаш, чаңгыс черге турупкан. Шаанда болза арат кижи шак ындыг амытанны чаа кымчылаш, албадап ажылдадыр турган. А шуут хоржок болза...

Ийе, депутаттарның четпес саны парламентиниң ажылын мунгашталдырыпты, шынаа-ла, аай-дедир шимчеттинмес байдалга кээп үстүрдү. Сессияны улаштыраар-даа, оон ажылын улаштыраар-даа кандыг-даа шиитпир хүлээп аар арга чок апаарга, парламент узун чаңсарже февраль айнын 12-де анаа-ла тарап чоруткаш, ам үгле марттың 23-те дедир чыглыр дээни ол. Ажыл кылбас, сессияларга келбес чалгаа депутаттарның чедирген салдары бо-дур.

Бо бүгүнү боданып орарга, «клоуннар» парламентизи эвес, а демги ажык чок чергеээнге азырадып турар чалгаа шары-даа сагышка кирер.

Бо бижиттинген одуруглар хөглээр хөөнден тыптып келген эвес, а шынаа-ла, мунчулган байдалдан бижиттинип турары ол. Үүге дизе клоуннарны кижи көргеш, каттырып, хөглээр болгай, а чалгаа шарыдан ажылгыр, кежээ кижи мунгараардан башка канчаар боор.

Кандыг-үү-даа болза, та клоуннар, та шарылар сагышка кирип турзун, маргыш турбас чаңгыс үүлдү айтып каайн: парламентини үндезилеп тургускан оон кол чогаадыкчылары бис, соңгукчулар-ла, болгай бис. Бо дугайын чамдык улус (оларның саны кайы хөй) уттунканы ол боор. Азы бисти, депутаттарны, өске кайы-бир делегейден эккелгеш, Тыва парламентиде кээп олуртуп кааны ол бе? Сактып көрүнер: 1990 чылдын чазынында Дээди Советтиң амгы кежигүннерин республиканың бүгү булуннарының соңгукчулары бадылаан-на болгай. Ынчап кээрге, мен бодаарымга, баштай-ла бис боттарывысты клоуннарга, чалгаа шарының өзэнинге дөмейлээр ужурлуг эвес биз бе? Кандыг төлдү кижи төрүп алган болдур, кижи ындыг төлдүг болур болгай. Ам көрүп көрээлиңер: үш чыл иштинде чон үүнү дорук-тур азырап алганыл?

Бүтпээн сессияның утказын сайгарып көрүп орарга, 1944 чылда төрээн чүрттүнүн салымын барык оор ёзу-биле «аайлапкан» ол үенинң хувискаалчылары сагышка кирер-дир. Үүге? Ынчан С. Тока баштаан араттарның «айбычылары» аттыг молдурга даргалар чонунун сөс-домаан тоовайн, олар-биле сүмележип чугаа кылбайн, шимээн чок чажыт күрүне эргилдезин кылгаш, ТАР-ны узуткаан дизе, меге эвес боор.

Барык-ла 49 чыл эрткенде, демги хувискаалчы өгбелериң бүгү арга ажыглап тургаш, таптап тургузуп каан оруунче амгы үенин чонунуң «айбычылары» ээй тыртып, Тываны шак ынаар аппар чытпаан үүе бе? Оон өске деннээр арга чок-тур, үүге дизе ам база-ла 1944 чылда ышкаш, чон-биле сүмелешпейн, оон сөс-домаан дыннаваайн, Тываның келир үедеги салымын каш борбак депутаттар шиитпирлээринин кырында келгени ол дизе, частырыг черле турбас.

Тыванын кандыг күрүнеин хүрээлеңинче кирер азы кандыг күрүнеңиң хүрээлеңинден хосталып үнер эргезин үүгле республиканың чону билир болгаш шиитпирлээр ужурлуг деп мээң хууда бодалым-даа ол, он тоску сессияга ол дээш тутчуп, удурланып турганым-даа ол. Үүгле чаңгыс онзалап айтып каарым болза: мээң болгаш эштеримниң ындыг туружу Тываны бөгүн доп-дораан Россиядан үне берзин дивейн турары.

А кажан референдумнуң айтырыгларынче «Тыва Республика Россия Федерациязының хүрээлеңинде туруп турар болгаш бүгү чонунуң бадылаашкыны ёзугаар Россия Федерациязының хүрээлеңинден үнер эргелиг» деп үүлдү Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга (Конституциязынга) тускай айтырын деткиир силер бе?» деп айтырыгны Дээди Совет эрттирбейн баарга, аңаа чөпшээрешпейн, удурланган акция кылып, сессия залындан үне бергении шын. Ол дээш чамдык улус мени кочулап, кыжырып, чемелеп-даа турду. Ындыг-даа болза, туружуудан черле ойталавас мен.

Дээди Советтиң арай боорда шыдаан чадазы— чер дугайында айтырыгны референдумче киргени. Мен баш удур билир мен: Тываның ёзулуг чону черни садып-сайгарарынга кажан-даа чөпшээрешпес. Ону депутаттар билбес деп бодаар силер бе? Кончуг эки билирлер. А баш удур билдингир түннелдиг чаңгыс борбак айтырыглыг референдумну эрттирген ужуру бар бе?

Чер айтырыы-биле сып-сырый холбаалыг бир үүл — Тываның хамаатызы деп эргени кандыг ёзу-биле тодарадыры. Амгы үеде кандыг ийик? Дүүн чаа-ла кайы-бир черден улчуп келгеш, бажынче кирер бижидилгени янзы-бүрү арга ажыглап тургаш, алган-на кижи Тыва Республиканың хамаатызы боор турар. Маргыш чок: хамааты айтырыы дээрге-ле кончуг нарын болгаш чөрүлдээлиг деп чүвени улус билир. Чеже-даа аңгы хоойлу үндүрүп хүлээп аар болза, ону Үндезин Хоойлуга (Конституцияга) тускай айытпас үүе болза, ук айтырыг нарын байдалга чедирип болур. Ынчангаш хамааты айтырыын база-ла чон боду шиитпирлээр ужурлуг деп бодаар мен.

«Күрүне. Хамааты. Чер». Бо үш кол үүлдерни чаза таварып, бот-бодундан аңгылап, үзүктеп шиитпирлээр үүе болза, бистиң кижи үевис кандыг боорун бөгүн кымдаа чугаалап шыдавас дээрзин чон билип тур боор. Күрүне, хамааты, чер деп айтырыгларны чаңгыс кожугга быжыглап алгаш, чон боду шиитпирлевес үүе болза, ботбоду too-быдаргай байдалга келгеш, кедизинде барып үжеләэн шуут арлы берзе хөңнү. Мону күзээр кижи бар бе? Бо айтырыгларны чаңгыс кожугга референдумче эрттирбээн депутаттардан аңгыда, ындыг кижи чок деп санаар мен.

Бир эвес «Күрүне. Чер. Хамааты» деп кол үүлдерни бөгүн шиитпирлеп. Үндезин Хоойлуга (Конституцияга) быжыглап албас болзувусса. Тыва кажан-даа бодунун хамаарышпас күрүне боор чорааны эргезин эгидип шыдавас, оон хамаатылары, ылангыя үндезин чону анаа-ла хойтпакталдыр холужуп чоруй баар, а олар бодунуң төрээн черинге Палестинаның арабтары азы Американың индейжилери ышкаш, чурт чок улус боор сывыртадып туруп бээр байдалга келзе хөнү.

Үндезин Хоойлу дээрге күзээнде эде-хере чазап бижип ап болур шынзылга эвес-тир. Ынчангаш Тываның чаа Үндезин Хоойлузунун эн кол утказын, оон принциптерин амгы бо үеде демнешкеш, негеп тургаш, боттарывыс быжыглап, камгалап ап шыдавас болзувусса, бистин 1944 чылга чедир эдилеп чорааныывыс төөгүлүг күрүне тургузуувусту чидирип, оскуйуп алганывыс оон-даа ханылап, таптаттынып, XXI үүс чылче шилчип, шуут уттундура берип болур.

Оон бир онза үүл—бистиң республикага үүгле тыва дылды күрүне дылы кылдыр Үндезин Хоойлуга чарлап бижип алза эки боор деп саналдарны Дээди Совет детквейн, төлевилелде тыва, орус дылдар күрүне дылдары деп демдеглелди арттырып кааны. Номчукчулар сактып тур боор, орус дылды Россия Федерациязының девискээринге күрүне дылы кылдыр чарлааш, тускай хоойлуну томуйлаан болгай. Ам ол улуг хүндүткелдиг дылды бот-догуннаан республикага чүге-ле катап-катап тура-сорук-биле чыгап турар чүве ыйнаан, оон ужурун черле билип чадаан мен. Азы орус дылды тыва кижилер хүндүлевейн, тоовайн баар, бодунуң чуртталгазындан үндүр октаптар деп сестип турары ол чүве ирги бе? Ол дээрге кажанда-даа болдунмас чүве ышкажыл. Улус чон аразында сырый харылзаа тудар бедик хүлээлгезин күүседип, тускай айтыышкын чоккa-ла, Тываның девискээринде күрүне чергелиг дыл боор чорун турарын кым-даа маргышпайн турар болгай.

А үүге үүгле чаңгыс тыва дылды Тываның күрүне дылы кылдыр тургузар ужурлугул? Мээң бодалым ындыг: орус дыл кандыг-даа немелде камгалалды хереглевейн турар. Ол дугайында аңгы чижек чугаалааш канчаар, чуртталга базым бүрүзүнде ону бадыткап турар.

Бир эвес Үндезин Хоойлуга аңа база катап ийи дылды күрүне дылдары кылдыр тургузуп аар болзувусса, ол ийи дылдың кайызы чиде бер чазып чорааның бис билбес эвес бис. Амгы бо үеде бизин тыва дылды күрүне дылы деп Хоойлуда айтып каан турдала, солун, сеткүүл, телевидение, радиога тывалап, чамдык кижилерниң сезинчиг соңуургалынга дээптерге, алгы-кышкы үнер-дир.

Мен январь айның төнчүзүнде Кызыл хоорайда чаа тос къзт бажыны чамдык даргалар канчаар ыядыр арын-нүүр чок үлежип турганын тыва дылга медеглеп чугаалаптарымга, мени оон соонда солуннарга ол дээш буруудадып мага болдулар. Харааданчыг үүе, тыва кижиниң бодунун төрээн болгаш республиказының күрүне дылынга ийи-чаңгыс маңгыстарны сойгалаптарга, ону аңаа актыг черге үш-баш чок сөглээн сөстерлиг чагааларны маарышпас күрүне боор чорааны эргезин эгидип шыдавас, оон хамаатылары, ылангыя үндезин чону аңаа-ла хойтпакталдыр холужуп чоруй баар, а олар бодунуң төрээн черинге Палестинаның арабтары азы Американың индейжилери ышкаш, чурт чок улус боор сывыртадып туруп бээр байдалга келзе хөнү.

Үндезин Хоойлу дээрге күзээнде эде-хере чазап бижип ап болур шынзылга эвес-тир. Ынчангаш Тываның чаа Үндезин Хоойлузунун эн кол утказын, оон принциптерин амгы бо үеде демнешкеш, негеп тургаш, боттарывыс быжыглап, камгалап ап шыдавас болзувусса, бистин 1944 чылга чедир эдилеп чорааныывыс төөгүлүг күрүне тургузуувусту чидирип, оскуйуп алганывыс оон-даа ханылап, таптаттынып, XXI үүс чылче шилчип, шуут уттундура берип болур.

Оон бир онза үүл—бистиң республикага үүгле тыва дылды күрүне дылы кылдыр Үндезин Хоойлуга чарлап бижип алза эки боор деп саналдарны Дээди Совет детквейн, төлевилелде тыва, орус дылдар күрүне дылдары деп демдеглелди арттырып кааны. Номчукчулар сактып тур боор, орус дылды Россия Федерациязының девискээринге күрүне дылы кылдыр чарлааш, тускай хоойлуну томуйлаан болгай. Ам ол улуг хүндүткелдиг дылды бот-догуннаан республикага үүге-ле катап-катап тура-сорук-биле чыгап турар чүве ыйнаан, оон ужурун черле билип чадаан мен. Азы орус дылды тыва кижилер хүндүлевейн, тоовайн баар, бодунуң чуртталгазындан үндүр октаптар деп сестип турары ол чүве ирги бе? Ол дээрге кажанда-даа болдунмас чүве ышкажыл. Улус чон аразында сырый харылзаа тудар бедик хүлээлгезин күүседип, тускай айтыышкын чоккa-ла, Тываның девискээринде күрүне чергелиг дыл боор чорун турарын кым-даа маргышпайн турар болгай.

А үүге үүгле чаңгыс тыва дылды Тываның күрүне дылы кылдыр тургузар ужурлугул? Мээң бодалым ындыг: орус дыл кандыг-даа немелде камгалалды хереглевейн турар. Ол дугайында аңгы чижек чугаалааш канчаар, чуртталга базым бүрүзүнде ону бадыткап турар.

Бир эвес Үндезин Хоойлуга аңа база катап ийи дылды күрүне дылдары кылдыр тургузуп аар болзувусса, ол ийи дылдың кайызы чиде бер чазып чорааның бис билбес эвес бис. Амгы бо үеде бизин тыва дылды күрүне дылы деп Хоойлуда айтып каан турдала, солун, сеткүүл, телевидение, радиога тывалап, чамдык кижилерниң сезинчиг соңуургалынга дээптерге, алгы-кышкы үнер-дир.

Мен январь айның төнчүзүнде Кызыл хоорайда чаа тос къзт бажыны чамдык даргалар канчаар ыядыр арын-нүүр чок үлежип турганын тыва дылга медеглеп чугаалаптарымга, мени оон соонда солуннарга ол дээш буруудадып мага болдулар. Харааданчыг үүе, тыва кижиниң бодунун төрээн болгаш республиказының күрүне дылынга ийи-чаңгыс маңгыстарны сойгалаптарга, ону аңаа актыг черге үш-баш чок сөглээн сөстерлиг чагааларны солуннарже бижээннер Тываның дыл, төөгү, литератураның эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары, чамдыызы харын-даа тыва дылдың ачы-хавыяазы-биле бедик эртемден аттарны чедип алган меге «патриоттар» болган.

Тывалап билбес орус дылдыг хамаатылар кончуг киленнээн боор турар, ол тыва дылдың эртемденнериниң бижээнин ёзугаар алырга аан. Күүжүр эртемденнер ындыг айтырыгга канчаар харыылаар ирги: тыва дыл күрүне дылы болганда, тывалап билбес ол хамаатылар үүге хоойлу ёзугаар тыва дылды амдыгаа чедир өөренип, шингээдип албааныл, оларга кым шаптыктап турарыл? Азы боттарының чурттап чоруур республиказын, оон үндезин чонун болгаш дылын хүндүлевейн турары ол бе?

Мен бодаарымга, дылывысты орус дылдан эвес, а хамыктың мурнунда ындыг ырак угааны чок эртемденнерден камгалаар херек. Оон башка олар бизин тывалап сөс чугаалаптарга, удурланып турар үүе болза, дылывыс канчап баарыл?

Ийи дыл күрүне дылы апаар үүе болза, шаанда ышкаш тывалап үүе чугаалаарга, орус дылдыг хамаатылар ам база хорадаар байдалче кире бербес бе?

Мен бодаарымга, эп-чөп-биле чугаалажып тургаш, үүгле тыва дылды күрүне дылы кылдыр тургузуп алыры чөптүг боор. Ол дугайында айтырыгны үүге референдумче үндүрүп болбас деп.

Апрель айның 11-де болур референдумга чер айтырыындан аңгыда, үстүнде бижээн үүлдерни немелде хевирлиг киирип алыр арга бар бе деп чеже-даа кижи менден айтырды. Ийе, арга бар. Үүгле ону соңгукчуларның, бүгү чонунуң шудургу туружу-биле үндүрген негелде шиитпирлеп болур.

Ынчангаш март 23-ке чедир арткан үени ажыглап алгаш, чер-черлерге депутаттар-биле ужуражып, чонунуң айбычылары болганда, соңгукчулар оларга шиитпирлиг, чогуур чаңгыларны холдарынга тутсуп бергеш, сессияже үдеп чорудар болза эки боор деп сүмелээр кижи-дир мен.

Он-он чылдар иштинде даамчыргай байдалдан уштунуп, төрээн чүрттүнүн келир үезин, ону салгалдарга кандыг хевирлиг арттырып каарын эки боданыр, амгы үениң нарын байдалын өөренип көөр үе келген.

Эрге-чагырга былаашкан, бажын-балгат кажарлаан, машина-трактор сайгарган, миллион-миллион акша-төгерик үлежип, ону боттарынга таарыштыр аай-дедир ажыглапкан, амданыг чем ажырып чоруур янзы-бүрү сөөк кезеккезек чонунуң «айбычыларынга», молдурга даргаларынга, оларның аксы-сөзүн сүрген авыяас чалчаларынга чеже-ле кажарладып, ынай-бээр сыыртадып, бажын-балгат былаатты ырып, эки-бак сөглеп, сөгүрүп чоруурул?

Чок болза «клоуннар» парламентизинин азы демги чалгаа шарының чалгаа ээлери боор чоруур бе?

Вячеслав САЛЧАК.
Тыва Республиканы улус депутады, «Хөстуг Тыва» шимчээшкинни удуртукчузу.

ҮШКҮ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА БЕ?

● Эрткен чылын республикага бүгү көрдүнген кеземче херектери-биле судтаттырганнарның 32,03 хуузу хосталгазын казыттырып шиитпирген, а 1991 чылда ол көргүзүг 37,5 хуу турган.

● Эрткен чылын республикага бүгү судтаттырганнарның 38,7 хуузу мурнунда шиитпирип чорааннар болган.

Суд органнарын үшкү эрге-чагырга деп адап турар. Хоойлу ёзугаар ол ындыг турар-даа ужурлуг. А херек кырында судтарга ол байдалдыг хамаарылганы чедип алыры ам-даа ырак. Оон чылдагааны янзы-бүрү деп болур.

Башкарып дужаар эрге-чагырга турар үеде судтарның бот-тускайлан ажылдаар чоруунче кичээнгей салбайн, үстүкү органнар судтарны ынчаар башкарып турганындан, оларның ажылы оон база хамаарылгалыг турган. Оон кадында судтарның ажылдаар оран-савазы таарымча чок, бичии, тар черлерге тургулаан, ажылдакчыларын акша-шалыны эвээш турганы-биле оларны кымдан-даа хамаарышпас чоруу чедип алдынмайн турган.

Сөөлгү чылдарда, демократия хөгжүп турар үеде, судтарны боттарының ёзулуг турар ужурлуг орнунга тургузар дээш чамдык хемчегпазы-биле хуузун ап көөр болзувусса, байдал оон-даа дора.

Кызыл хоорай улус судунга эрткен чылын судтаттырганнарның үүгле 25,5 хуузу хосталгазын казыттырып шиитпирген, а 1991 чылда 30,6 хуу турган. Аар кем-херек үүлгеткени дээш шиитпиргеннерин деннели үстүнде сан-дан хөй—34 хуу, оон кырынга мурнунда шиитпирип чорааннарны кадыпса, байдалдың чөгенчин мырынай көскү-дүр.

Хоорай судунуң соонда хөй кеземче херектерин көрген суд Чөөн-Хемчиктин боон турар. Орта эрткен чылын судтаттырганнарның 33,9 хуузу (1991 чылда 44,7 хуу турган) хосталгазын казыттырып шиитпиргилээн. Тес-Хем улус судунга ол деннел —16,6 хуу (1991 чылда 29,9 хуу). Бай-Тайга биле Мөнгүн-Тайга — 26 хуу (1991 чылда оларга дараалаштыр 36,1 болгаш 15,4 хуу) болган.

Бир эвес хөй эвес херектер көргүлээн бичии районнар судтары республиканың кем-херек талазы-биле ниити «агаарын» улуг-ла өскертип ыыдавайн турар болза. Кызыл хоорай биле Чөөн-Хемчиктин херектери хөй болган, улуг судтарның үстүнде санчурагайлары дүвүрелди болдурбас аргажок. Кызыл хоорай судунга ындыг сайгарылга сөөлгү беш чылдарда боон көрбээн, үүгле кезек, аңгы херектер хыналдазы боолуп тургулаан.

Тургустунуп келген ол байдалдарның чылдагааны үүдел? Бир талазында, сула салыпкан судтар хостуг чаннап келген болгаш чаннап-даа турар. Ийнде, аар кеземче ялазы онааганы дээш ону чиигеткенде, судьяларның ажыл үнелелинге оон хуузун ыыприп турарында.

Ол четпестерни канчап эдип ап, чурагайларны канчаар чүгээртедип ап болурул? Сула салыпкан судтарга өйлүг үе санында дуза чедирип, оларның ажылын анализтеп турары чугула. Сөөлгү чылдарда прокуратура органнары судтарже хайгаарал кылбас боон алгаш, үүгле прокурор киришкен херектерже кичээнгей салып турар. Дээди суд болгаш Шүүгү яамызы улус судтарына дуза чедирилгезин, оларның ажылын анализтеп, сайгарарын эки норутпайн турар. Судтарже үнүүшкүнүүр, хынаалдалыг сайгарылгалар кеңгүс ховартаан. Ону суд бүрүзүнге көвүдедири чугула.

Үстүнде айытканым, аар кеземче ялазы онаагаан дээш шиитткел өскерткенинин хуузун судьяларның ажыл үнелелинден уштур дугайында саналды эрткен чылда-ла киирдим, солунга база бижидим.

Улус судьялары ону деткип турза-даа, Дээди судтун болгаш Шүүгү яамызының удуртукчулары олче кичээнгей салбааны хомдаанчыг. Ону бо чыл эгезинден бээр шиитпирлээр турган. Кандыг судья бодунун ажылының көргүзүүн кудулады бээр, шиткел өскертиннер хире шиитпир үндүрер боор? Аргалыг-ла болза хомудал, удурланышкын киирбес чиик шиткел үндүрерин бодаар. Бо талазы-биле судьялар угаан-сарыылынын, ажылчорудулгазының талазы-биле ам-даа эрги байдалда хевээр.

Ол-ла бүгү байдалдарны дарый өскертпес болза, суд органнарының ажылын бир янзылыг эде тургуспас болза, судтарның үстүнде айытканы көргүзүүлери экиживес, кем-херек үүлгедиглери-биле демиселге ол дуза болбас. Чыл санында кудулап келген көргүзүүлер оон-даа кудулап болур.

Сагаан-оол МОНГУШ.
ТР-нин Дээди судунун судьязы.

ЧАА УГЛАНЫЫШКЫННЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

Тес-Хем кожуунунуң төвү Самагалдайга ажыл шагынын соонда коммунистиг намның тургузукчу хуралы болуп-деп чарлал тарай берген. Бежен ажыг кижи залга олурдулар. Оларның иштинде сезен ажыг харлыг Миндирья Чоолу, Семен Самдан болгаш Тамара Донгак, Советтер ажылдакчылары Николай Чындыгыр, Кара-оол Лапчаа, Бинн-оол Күнзет, кожуун чагыргазының оралакчылары, болгаш өг-буле айтырыгларының талазы-биле киндистиң даргазы Серенмаа Шойдун, Эмма Бичижик дээш, өскелер-даа бар болдулар.

Организастыг комитетти тургузар талазы-биле С. Д. Хертек дыннадыг кылган. Төрээн чүрттүн келир үезин, кижилерниң амыдыралынга чаагай чорук дээш ажылдап чораан ат-нүүрү чон-биле холбашкан хоочун коммунистер болгаш аныяк коммунистеринин саналы чаңгыс бат болган: кожуунга коммунистиг нам организациязын тургузар.

Кожуунунуң чер-черлеринге зге организациялар тургузар, нам кежигүннериниң бурутке-лин чорудар болгаш область нам организациязының тургузуучу хуралынга баар делегаттар депшидер ажылдарны чоруларын болгаш нам комитедин тургузар ажылдарны кылыры-биле 7 кижи составтыг оргкомитетти сонгуп тургускан.

Хуралга санал-онал берген коммунистер таваачын ажылагый, биче будурүлгелериниң бот-башкарнырынга дузалаар болгаш кооперативтерниң тывынгыр-сагынгыр чоруун деткип турганнар. Ук нам тус черге бут кырынга тургуже, оргкомитеттин ажылы харыысалгалыг дээрзин коммунистер сагындыргаан болгаш чаа угланыышкынының негелдези-биле ажылдарын сүмелеэнер.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

Рынок. Оон тевии

ЭРЗИННИҢ ХАРЫЛЗААЧЫЛАРЫ

Рынок харылзааларынын бо берге үезинде ону ажып эртер дээр болза, кижи бүрүзү кызымак ажылдаар деп бодаар мен. Бодумнуң бо үүлүмге Эрзиннин харылзаачылары рынок харылзааларының үезинде канчаар ажылдап, чурттап турарын бижиир бодаан кижи мен. Харылзааларының чогумчалыг ажылдаарынга янзы-бүрү шаптараазыннар таваржып-даа турар болза, олар холу дыңзыг, турасоруктуг ажылдап турар. Харылзаа белдиринде ажылдап турарларның колдуу-ла бо адырда хөй чылдарда ажылдап келген хоочун кижилер.

Харылзаа белдиринин начальниги Толаан Таизырын харылзаа шугумунга 30 ажыг чыл ажылдап келген. Удуртуп орар коллективиниң ажыл-ишчилери-биле оон харылзаазы бижиг. Ажылдакчыларының кижи бүрүзүнүн сагыш-сеткилин эки билир удуртукчу дизимзе, ында бичии-даа частырыг чок. Коллектив кежигүннериниң хууда амыдырал-чуртталгазынче доктаамал кичээнгей салып, оларга материалдыгдаа, моральдыг-даа деткимчелиг көргүзүп чоруур удуртукчубучук. Оон оралакчызы Екатерина Кановна Намзырайның харылзаа шугумунга ажылдаан ажыл стажы 26 чыл чедип турар. Ол харылзаа белдиринин кол бүгүлдериниге, экономизиниге-даа ажылдап чораан дуржулгалыг ажылдакчы.

Эрзиннин харылзаа белдиринде колдуунда-ла хоочуннар ажылдап турар деп үстүнде чугаалаадым. Почтачылар Сүүжей Кешин, оон өөреникчизи, ам мурнакчы почтачы Джемма Мижит-оол, почта салбырында операторлар О. Комбу, М. Куулар, телефонистер бригадирлери Б. Норбу, Л. Ижи, Р. Самдан, О. Ижи, телеграфист П. Чурук, электромеханик А. Сотпа харылзаа белдиринге 17 чыл чедир үре-түйнелдиг ажылдап келген хоочуннар. Россия Федерациязының хүндүлүг радизи, электромонтер Кошкар-оол Бегзикей бо ажылга 26 чыл ажыр ажылаап турар. Ынчангаш ону Эрзиннин улуг-бичи-даа чону «радио эмчизи» дижир. Нарынын почта салбырының начальниги М. Комбу, Мөренде Я. Эрендей хөй чылдар дургузунда харылзаа шугумунга ажылдап келген, арга-дуржулгалыг, бодунун ажылын эки билир специалистер.

Харылзаачыларның моон-даа эки ажылдап болуруунун аргалары бар. Ынчалза-даа оларның ыыдаар ажылдаарынга дужамык боор турар чүүлдер бо рынок харылзааларының үезинде эндерик. Олар үүл, электри энергиязының, янзы-бүрү материалдарның өртек-үнезин улгатканы база бир моондак ол. Көдээ черлерде радио точкаларын септеп-селиир дээрге артык кезектер ол тывылбас. Суурларда радиолар багай ажылдап турар. Радио шугуму шөйүп чоруткан чагылар эстижиреп, ирип баксыраанындан ону чаартыр арга ол чок. Чагылар дугайында айтырыгны совхозтар боттары шиитпирлээр турбуже, бо айтырыгже ажыл-агый удуртукчулары кичээнгей салбайн келген.

Акша-хөренги талазы-биле бергелер турза-даа. Эрзин районунун харылзаа белдиринин удуртулгазы ажылчыннарының сопиад камгалалынче кичээнгейни салып келген. Эткен чылдын декабрь айда безин эвээш шалын ап турар кижилерниң шалының 50 хуу өстүрүп берген. Бо база эки үүл-дүр.

Александр ТАВА.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН ЧӨП АЖЫГЛААЛЫҢАР

Чоокта чаа албан аайы-биле каш хонук иштинде Кызылга хайгаарап чоруурумга, «Куплю ваучер» (хуужудулга чектерин «садып алыйн) деп чарлалды хөрээнде көскү астып алган, гугаа-соот-дым чок аныяктар бо-ла таваржыр болду Ол-ла чарлалды хоорайның борбак садыгларының сонгаларындан база номчудум. Ындыг садыгжылар-биле чугаалажыра, бир чекти 3600 азы 4000 акша-биле садып ап, 10.000 акшанын хуужудулга ээлерин 2,8 азы 2,5 катап кончуп турар боор-дур.

Бир-ле садып алыкчы, тыва, аныяк эрниң, автобус доктаар черге үүгле чалскаан турганын көргеш, хөй акшалыг ваучер «анчызын» багай кижилер үптеп азы хунаап болурун сагындырбышаан, хөй кылымал чекти саарын турган бөлүк оор кижилерни Санкт-Петербургка тудуп илереткенин февраль 23-те эртеиги 6 шактын радио медээзинге дамчыдын дыннатканын ол оолга чугааладым.

Ваучер азы хуужудулга чектери — өртектиг саазын. Ону чогум кааа канчаар ажыглазарын бистиң республиканың дыка хөй чурттакчылары, эн ылангыя ажытел, назы дегээн кырганнар чөптүг ажыглазарын тода билбес. Харын-даа бодунун ваучерин Президент Б. Н. Ельцин канчаар ажыглаар деп бодап турарын төп солуннарның сонуургап айтырарга. Борис Николаевич бодунун ваучерин боду албаан, а оон ажытөлү ап алганының дугайында харыыны бир солундан номчаан мен. Ол ваучерни оон ажы-төлү кончуг чөптүг ажыглап шыдаар дээрзинге Россияның Президентизи быжыг бүзүреллиг болду.

Маная хамаарыштыр моон дараазында одуругларны бижикеттим. Бо чылын үнген № 4 болгаш № 5 «Республика Тыва» солуннарының медээзин ёзугаар алырга, кол фондуларын эрги үнезин чаартып, эде саазын соонда, бистин Тывада күрүненин болгаш түс чеснин өнүү-хөренгизинин чаа үнезин чаңгыс калбак хуужудулга чегинге деннээрге ук чек 26 мун 700 акшага деннежип турар. Ынчаарга Тываның кожазы — Хакасияда бир чек 89 мун 300 рубльге деп. Бурятында — 106 мун 400 рубль, Иркутск областа 163 мун 700, Красноярск хоорайда 166 мун 500 акша хөлдүг. Бир чектин Чөөн Сибирьде ортумак өртээ 134 мун 800 акша болуп турда. Барын Сибирьнин Томск областа 502 мун 400 акша болуп турар.

Мынчап кээрге хуужудулга чектерининг хууда садып алыкчылары боттарының оптуг, кажар саарылгазының түннелинде кедергей бай кожай болуп, хуула бээри билдингир ышкажыл.

Хуужудулга чектерининг Тывада эээлери боттарының өртектиг саазының кымга-даа ажыктыг-бадылыг болгаш чөптүг ажыглаарының бир дыка бөдүүн аргазы бар Ол арганы үүл дизе, ваучер ээзи бодунун 10.000 акша өртектиг саазының Москва болгаш Красноярск хоорайларда «Космос-С» (Октаргай-харылзаа) деп акционер ниитилелдин 5000 акша үнелиг ийи акциязынга орнап алыры болур.

Бо акционер ниитилел чоокка чедир-ле шериг-улегпүр комплекциниге хамааржып, аңаа бактаап турган болганда, тегнин чажыт бөйдалдыг турган, ол ам кымга-даа чажыт эвес, а ажык апаргаш. Оон 5000 акция үнелиг акциларын хуужудулга чектериби-ле, шуут туда акша-биле болгаш кассадан уштун алган акшаны шилчиткеш-даа кижи бүрүзү садып ап болур.

Ындыг арга-биле садып алган 5000 акшанын акциязындан алдынар кончаа азы дивиденд баштайгы чылда 35 хуу азы 1750 рубль болбушаан, оон ынайгы чыл санында-ла улам-на өзүп көвүдеп орар. Шак бо бедик кончаалыг акционер ниитилелче чагаа бижиир. акшамөнгүн шилчидер азы аргасуме алыр кижи дараазында адрестен эки билип алыр ужурлуг: 660017, Красноярск, проспект Мира, 87, а/я 20792, Совет директоров а/о «Космос-С». Оон ынай ол-ла адресте 22-27-64 азы 23-06-80 дугаардыг телефоннаже долгаар. «Космос-С» акционер ниитилелдин биске чоок салбыры «Гунаа» деп фирма Абакан хоорайның Ленин аттыг худумчузунда № 69 дугаардыг бажынды эзлеп турар. Ынаа телефон 6-53-23 дугаарлыг.

Кымга-даа магадыладыг «Космос-С» акционер ниитилелдин төп солуннарга үндүрген чарлалдарын бистиң республиканың парлалгага, радиозугга, телевидениеге чарлап турар болза артык эвес турган ийик. Сөөлгү чарлалдарын бирээзи бо чылын үнген № 2 дугаарлыг «Аргументы и факты» солунда парлаттынды.

«Космос-С» акционер ниитилелге кежигүн болуксаар кижинин бижиир билдирииш-личиин эн бөдүүн майыны 1992 чылдын октябрь айнын 16, 23 база 30 хүннерде алдыалды арыннарлыг үнген «Сельская жизнь» солуннун 3-кү болгаш 4-кү арыннарында белен кылдыр парлап каан, а үүгле ону хол-биле азы бижимел машиналарга чара хоолдаадар. Ол-ла.

Моон-биле чергелештир бо чылдын февраль 25-те төп радионун болгаш парлалганың дыннадының ёзугаар алырга, хуужудулга чектерининг дугайында Хоойлуну Россияның Дээди Советинге чугаалажып көөр ужурлуг турар, ук Хоойлунун телевилелин чедир ажылдап чылын дээш, Президент Б. Н. Ельцин бодунуң дедир келдирип анарганың демдеглеп каары база артык эвес.

Сандый БАЛДА.
Хуужудулга чектерин Чаа-Хол кожуунга тарадыр талазы-биле комиссия даргазы.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

Эртемденге сөс

КӨДҮРЕР-ДАШ — ОНЗАГАЙ ОЮН

Тывага спорт шаг-үеден бээр билдингир турган. Тыва спорттун национал хевирлери хүреш, ча-согун адары, аът чаржы ортаакы вектернин эгезинден бээр-ле сайзырап келген. Ол дээрге канчаар-даа аажок массалыг, улустун хей-аъдын көдүрүп, улуг сонуургалын хайныктырып турар солун болгаш адаанныг маргылдаалар болур. Бо дугайын тыва улустун тоолдарында уран-чеченнибиле чуруп көргүскен болгай. Бистин өгбелеристин хаакты кылып билирин болгаш ону ажыглап чорааныын ортаа вектин үезинин бижимел материалдарында база херечилеп турар.

Мындыг янзылыг, тыва улус болгаш оон чоок өгбелери күш-культураның национал хевирлерин эртеги үеледен эгелеп билир болгаш ону ажыглап чораан.

Спорттун бо хевирлери, ылангыя революция мурнундагы үеледе болгаш Тыва Арат Республиканың үезинде дыка вептеренгей турган. Спорттун бо национал хевирлеринге хүреш онзагай черни эөлеп турар. Ону улуг-даа, бичии-даа, эр, херээжендаа кижилер дыка сонуургаарлар. Шаанда кандыг-даа бәйырлал болганда, мөгелер хүрештирбейн барбас турган.

Көдүрер-даш көдүрүп, күжүн шенээри—эр кижилерниң база бир солун маргылдаазы турган. Арттар кырынга болгаш оруктар белдиринге көдүрер-даштар шаандагы үеледен бээр турган болгаш ону эрткен-дүшкен кижилер маргыжып көдүрер турган дээрзин улуг назылыг кижилер бадыткап турарлар.

Сөөлгү чылдарда тыва национал спорттун бо хевири уттундуруп бар чыткан. Бо спорттун бир онзагай хевирин катап тургузуп, массалыг болдурар талазы-биле доктаамал ажылдарны Кызыл-оол Монгуштун чорудун турары чугула болгаш өөрүнчүг.

К. Монгуш ам көдүрер-даш дугайында бичии номчугашты база бижип алган. Ол материалды ам-даа байыдып, эде кылып тургаш, тускай номчугаш кылдыр үндүрер болза эки.

Республиканың спорт комитеди авторну бүгү талазыбиле деткиир боор дээрзинге идегээр-дир мен

Маннай-оол МОНГУШ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

ШИЛИНДЕК КОМАНДАНЫҢ СОСТАВЫНДА

1992 чылда бистиң республиканың ча адыкчылары көскү чедишкиннерлиг болганын билир болгай бис. Бо хүннерде бистин шилиндек командавыс Чувашияның Чебоксары хоорайга болуп эрткен Россияның кышкы чемпионадынга киришкеш келген. Түннелдери бедик болган. Чемпионаттын киржикчилеринден бир дугаар черни алган ӧр, херээжен спортчулар март айның эгезинде Францияга болур делегей чемпионадынга шилилге чокка киржир эргени алыр ужурлуг турганнар.

Маргылдаага ниитизи-биле 140 ажыг спортчу киришкен. Оларның аразында Россияның ӧн шыырак дээн ча адыкчылары шупту келген турганнар. Бистин делегей чергелиг спорт мастеривис Елена Тутатчикова Россияның тулган чемпиону адын база катап бадыткаан. Ол ам болунуң тренери—адазы Евгений Викторович-биле делегей чемпионадынче аттанып-тарлар.

Россияның тренерлер чөвүлелинин шиитпири-биле бо чылдан эгелеп Европа, делегей чемпионаттарынче, Олимпий оюннарынче чурттуң тулган чемпионунун хууда тренери база чоруур ужурлуг деп шиитпирниң боттанып эгелээни ол. Оон мурнунда чурттар аразының делегей чергелиг харыысалгалыг маргылдаазынга спортчуларны шуут өске, спортка кандыг-даа хамаарылга чок улус кады үдеп чоруп турганын билир болгай бис. Ам бо талазы-биле бичии-даа болза, чөптүг чоруктуң тыптып турары өөрүнчүг-дүр.

База бир өөрүнчүг чүүл—Россияның ча адарының талазы-биле федерациязының президиумунун шиитпири-биле 1992 чылда бедик спортчу түннелдери дээш спорт мастерлери Галина Тонтоева-биле Шолбан Дажы чурттун шилиндек командазының кол составыынче киргеннер. Оларны тренер Вячеслав Намчылоол маргылдааларга белеткеп турар. Ам спорттун бо хевиринде Россияның шилиндек командазында Тываның хары угда үш спортчузу бар болуп турары ол-дур. Эрткен чемпионатка Ш. Дажы бешки, Г. Тонтоева сески черни ээлээр аргалыг болганнар. Ол база көскү чедишкин. Ча адарынга маргылдааның , киржикчилери үүгле бирги чер дээш туржуп турарлар болгай.

Эр спортчуларның аразындан чурттуң чемпиону атты Чита хоорай чурттуг, спорттун алдарлыг мастери Мункобадра Дашцыренов чедип алган. Ол база бистин Е. Тутатчиковабиле дөмей делегей чемпионадынче шилилге чокка чоруптары ол. Команданың арткан дөрт кежигүннериниң аттары команданың Парижче ужуп үнүптериниң мурнунда билдинер. Амдыызында алды кордакчы белеткелди эртип турар.

Тываның ча адыкчыларының мурнунда бо чылын база-ла хей санныг, харыысалгалыг маргылдаалар бар болуп турар. Оларның аразында команда талазы-биле болгаш хууда бирги чер дээш чурттуң чемпионаттары, аныяктарның болгаш элээди спортчуларның назы-хар аайы-биле маргылдаалар бар. Май айда Кызылга Россия кубогу дээш мартылдаа болуп эртер. Ону эрттирер дээш бистиң республиканы шилип алганы таварылга эвес. Бо болза Тываның ча адыкчыларының бедик түннелдерин хүлээп көрүп, оларның тренерлериниң эки ажылын демдеглээни ол.

Оон ангыда бир айытса чогуур чүүл — республиканың шилиндек командазын бүрүнүбиле июнь айда Польшаның ча адар талазы-биле национал федерациязының, а июль айда Бельгияның адыгжылар эвилелинин чалап турары болур. Бо ийи чуртка улуг делегей чергелиг маргылдаалар болуп эртер.

Чаа үнүп келген чылды бистин ча адыкчыларывыс эки спортчу түннелдерлиг эгелээнин барымдаалап, олар ам-даа бодунуң чуртунун ат-алдарын үүгле Россия чергелиг маргылдааларга эвес, а харын-даа өске чурттарга бедик деннелге тудар деп үвеге бүзүрел улуг.

Геннадий МОНГУШ.
Ча адарынга спорт мастери.

Хоочуннуң сагындырыы

БИСТЕ ЧОГУ ОЛ БЕ?

Мен 1951 чылдың март айда хаакка республика маргылдаазынга эстафетага, (4×10 км) эштерим шериг оолдар-биле кады, чемпионнаан бис. Оон база шериг-житкен, боолуг 30 км хемчээлдиг маргылдаага бичии-ле болза педучилище командазынга аштырыптар чыгыы келгеш, бир шериг эжимнин боо-моңгузун чүктевишаан, бодун даянгыыжым-биле чедип алгаш, финишке бир дугаар келгеш база чемпионнаан бис. Ыяап-ла үш кижи үжелээ келир. Ооң даартазында «Н» шериг кезээнден чааскаан 50 км хемчээлге үгеним ол. Мээн командирим подполковник Высотский мынча деп баштактанып турду: «Бир дугаар чер силернии болзун! А шанналды бистиң солдат Федор Тау алзын!» деп турганын черле утпас мен. Шынап-ла, 4-5-ле хире кижи киржир аргалыг болган бис. Ынчан-на тургускан рекорд ам-даа хевээр. Мынча хей чылдар иштинде ону базыптар оолдар бисте канчап чок деп? Азы ол хемчээлге бистиң республикага маргылдаа эрттирбейн турары ындыг ирги бе? Оон ынай 18 км хемчээлге база мээн рекордум турган, ону базып каапкан деп дамчыыр чугаа дыннаан мен. Ону баскан кижи Чоксум Эрикчеев дээр-ле чорду. Мен ашак ам үүү боор, алдан дөрттүг мен, ам-даа адак-бышкаам чиик, бодум үе-чергелерим-биле ам-даа болза маргыжып, маннаарынче чалап болур мен.

Чогум 50 км хемчээлге маннаан үем уткан-дыр мен. Чүге дээрге 40 ажыг чыл эрткен-дир. Ол бистиң республиканың спорт комитединиң дарганы С. Ы. Ооржак дарганын архивинде чыдыр боор. Ынчангаш эки чүве элеп читпес деп чүве бар болгай. Эргим номчукчу, бо материал солунга үне берзе, үе төөгүнүң хаакчызы ындыг ашак ам-даа ажылдавышаан, омак-сергек чурттап чоруур дээрзинге бүзүрел көрүнер.

Федор ТАУ.
Тес-Хем район.

Чадамба ООРЖАК, спорт мастери:

«АЖЫГ ДЕР ХАЛАС БАРБАС...»

Улуг ССРЭ турда, Совет Эвилелиниң командазы спорттун барык хевир бүрүзүнге делегей ареназынга чайынаанчак чедишкиннерни чедип ап келген. Алдын, мөнгүн, хүлер медальдарны делегейнин кайы-даа чурттарындан хөйүү чаалап алган. Совет чазак од бүгүнү политикага билдилии-биле ажыглап, чурттун күчү-шыдалын спорттуң дузазы-биле делегейге база алдаржыдып турган.

Ам мындыг айтырыг тургустунуп кээр. Бир эвес ССРЭ ол хире шыырак, шыдалдыг күрүне турган болза, чүге чамдык спорттун алдарлыг сылдыстары даштыкыже үнүп чоруурун ораалдажып, харын мырынай чамдык таварылгада чурттан безин дезип үнүп турганиарыл? Чүге дээрге даштыкы күрүнелерде кижиннин эки кылган ажылын ёзулуг үнелеп, билип турар. Даштыкынын шылгарангай сылдыстарының амыдыралы Совет Эвилелинден эки деп чүвени бистиң спортчуларывыс барып көрүп, билип ап турганнар. Чогум-на ынчангаш бистиң чамдык алдарлыг спортчуларывыс боттарының үнезин билип, чурттан үнүп чоруп-даа турарының үжуру ында.

Совет Эвилели алдарлыг спортчуларын артында-ла сонуургактар деп чымчадыр адап турган. Даштыкылар шылгарангай спортчуларын профессионалдар дээрлер. Аныяк, хып дээн чалыы үезин улуг спортка берип, кылыр ажылы ол апаар чүве болганда (оон башка спорттун эн бедиктеринге чедери болдунмас), профессионалдар дел адаары чөптүг.

Херек кырында кылып турар ажылының бергезинин талазы-биле профессионалдардан ылгал чок. Бирээзинде (даштыкыда) эки кылган ажылы дээш хейүү төлеп берип турар, өскезинде—эвээштн — кол-ла ылгалы ында.

Оон ангыда биске мындыг идеология нептереп турган. Даштыкының алдарлыг сылдыстары спорттан үнерге. ол кымга-даа херек чок, ядыы кижи апаар, ону эжикче үндүр чалаптар деп бисти өөредип турду. Херек кырында сыр дедир боор турары көстүп келген. Даштыкының спортчулары улуг спортка чораш, — оон дузазы-биле эвээш эвес акшаны ажылдап кичээл үспейн, кызыл өөренип тургаш, эртем чедип алган кижи-биле улуг спортка тургаш, диплом чедип алган кижинин билии ийи ангы болуру чугаажок.

Мурнунда Эвилелдин составынга турган республикалар ам шупту ангы хамаарышпас республикалар апарылаан. Олар делегей ареназынга бодунуң күрүнезинин адын камгалап, улуг-улуг маргылдааларга ангы командалар бооп киржирлер. Ынчангаш спортчу демисел моон сонгаар улам чидигленири чугаажок.

Бо бүгү байдалды өөренип көргеш, амгы үеде Россия Федерациязының чамдык область, край, республикалары боттарының алдарлыг сылдыстары улуг спорттан үнерге, ону амыдырал эрикче үндүр чалып кааптазын дээш, даштыкы чурттардан үлегер ап, дугуржулга ёзугаар ажылдап эгелей бергеннер.

Чижээ, Красноярск крайның хостуг хүреш мөгелерин ап көрээли. Эрткен чылын болган Россияның маргылдаазынга край мөгези болунун дензизинге бирээден үш дугаар черни ап келген болза, 15-тен 25 мун акшаны ай санында алыр ужурлуг. Алган чери бедик болган түдүм шалыны улуг болуг! Оон өске-даа янзы-бүрү чергелиг маргылдааларга эки түннелдерни көргузер болза, чогуур үнелелди алырлар. Бир эвес Европага чемпионнаар болзунза, бажын, машина-балгатты бээрин дугуржулгада айтып каан. Оон ангыда шалының база улгаттырып бээри чугаажок.

Ынчангаш спортчу кижи бүрүзү, бир эвес шак ындыг хемчээлдиг маргылдаага ынча дугаар черни алыр болзумза, ындыг-ындыг үүүлү алыр мен деп ыяк билип, белеткенир.

Бистин республиканың бир шыырак мөгези тренери-биле сүмелешкеш, Красноярскиде өөрени бергенин манаа айтып каары артык эвес боор.

Якут-Саха Республиканың мөгелери база-ла каш чыл бүрүнгаар керээ ёзугаар ажылдап эгелей бергеннер. Эрткен чылдын октябрь айда Санкт-Петербург хоорайга болган маргылдаага 48 кг чедир дензилиг мөгелер арависте (50-80 чылдар-дыр ийин) дег, шыырак спортчуларывысты чамдыкта саазыннар (грамота, дипломнар)-биле шаннавышаан хевээр бис. Чажыргаш канчаар боор, мээн бажыңымда ындыг «саазыннар» хөөредип чугаалаарга, бичежек «дипломатка» иштинге сынмас ийин. Ынчангаш оода-ла бистиң салгалдарывыстың, ажылын чогуур-биле үнелеп, үүгле чаңгыс-ла четтирдивис деп чымчак сөстер-биле чемгерериви соксатса эки боор. Үениң аайы-даа ынчап барган чүведир.

Мону бижип оргаш, бир чүүлдү сактып келдим. Чеченоол Монгуш Чөөн-Хемчик районнун Хайыракан школазынга өөренип тургаш-ла, ынчангы Чырыдыышкын министерствозунун шугуму-биле болгулаан зона, Россия маргылдааларынга бодунун харназыны мөгелериниң аразынга чаңгыс удаа эвес чемпионнаан. Оода-ла эки, шынарлыг чемнер чип ап турар кылдыр стипендиядан доктаадып берип көрүнер деп чогуур черлерге каш-даа чугаалап четкен мен. Түннел чок. Мындыг янзылыг четпестеривисти бижиир болза, эндерик болгай. Ол-ла бүгүнүн болуп турар чылдаганы үстүнде бижээним контракт, дугуржулга, кереэ чок ажылдап келгенивистин түннели. Улуг спорттун эжиин ажыгэгелээни дээре), хамык ужур адында эвес-ле болгай. Че харын, контракт, кереэ, дугуржулга, шаннал дээш үүүдаа болгай-ла. Маргылдааларга эки черлер алгылаан мөгелерни аас, саазын-биле мактаарывыстан ангыда, маргылдаанын хемчээлин барымдаалап акша төлевирин тургусса эки деп бодаар мен. Суур, район, колхоз, совхоз бүрүзүнге чемпион-на болган кижи дээш хөй акша-төгерик-биле бажын ажыр шаннап туруп берзин деп бодавайн тур мен. Ындыг-даа болза, республикадан дашкаар Улус өөредилге министерствозунун, «Трудовые резервы», профспортчөвүлелинин, Спорткүркомитединин «Динамо» ниитилелинин шугуму-биле болуп турар маргылдаалар бар болгай. Ааа эки хүрешкен мөгелеринге ол үстүнде адаанын черлер чоп материалдыг үнелеп берип болбазыл? Оон башка бистин үечеп-оол Монгуш олар үшкү черни эөлээниер. Бо ийи турнирлер кайызы-даа делегейде хостуг хүрештиң «А» категориязының мартылдааларынга хамааржыр. Ол дээрге маргылдааларның кайызынындаа улуг хемчээлдиин көргүзүп турар.

Бо ийи мөгениң чедишкинин кайы чер канчаар үнелээри билдинмес. Чүге? База-ла ат салып, бадылаттынган дугуржулга чок. Мөгелер үүү дээш хүрежип турганын билбестер. Өске черлерде болза билдингир-ле болгай.

Ам мындыг айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Бир эвес хөй акша-түнге-даа дижик, өске-даа үүүлге кереэ чарып туруп бээр болзувусса, чемпионнар эндерлип туруп бербес бе? Ол болдунмас үүүлдүр. Ийе харын, районга, республикага чемпионнаан мөге бүрүзүн бажын ажыр шаннап туруп бээрин негевейн турарымны үстүнде бижээн мен. Ындыг-даа болза республиканың адын камгалап, чурттан дашкаар улуг хемчээлдиг маргылдааларга киришкеш, чер алган мөгелерге чөптүг үнелелди бээри чугула. Чемпионнаксап, шаннал алыксап турар мөгелер чаңгыс бистин Тывада эвес-ле болгай. Артында-ла белеткевип турарының шынары, улуг спорт-биле эдержип турар кижилерниң санының талазыдарын шенээр деп бодаан кижи эрте чажындан эгелеп белеткенип эгелээр болгай. Күш-культура биле улуг спорт дээрге ангы үүлдер-дир. Кажан чугаа улуг спорт-биле холбажы бергенде, кадыкшыл дугайында айтырыг ийиги чергении болу бээр. Ааа чедишкиннер чедип ап, Адаа-чуртунуң спортчу ат-алдарын камгалаары дээрге-ле, улуг демисел-дир. Ааа тивилгени үүү кижи чедип аарыл дээрге-ле, удурланыкчызын бүгү талазы-биле (шыдамыккайы, талантызы, чиир аъш-чеминиң шынары, идик-хеви, тренери болгаш өске-даа) ашкан турар кижи чедип алыр. Сээн удурланыкчын база-ла сени тиилээр дээш-ле, белеткенип турар болгай.

Бо чылын январь айда Красноярскиге И. С. Ярыгиннин шаңналы дээш маргылдаага Орлан Монгуш, февраль төнчүзүнде Улан-Батор хоорайга болган «Мооддун Гобизи» деп маргылдаага Чеченоол Монгуш олар үшкү черни эөлээниер. Бо ийи турнирлер кайызы-даа делегейде хостуг хүрештиң «А» категориязының мартылдааларынга хамааржыр. Ол дээрге маргылдааларның кайызынындаа улуг хемчээлдиин көргүзүп турар.

Бо ийи мөгениң чедишкинин кайы чер канчаар үнелээри билдинмес. Чүге? База-ла ат салып, бадылаттынган дугуржулга чок. Мөгелер үүү дээш хүрежип турганын билбестер. Өске черлерде болза билдингир-ле болгай.

Ам мындыг айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Бир эвес хөй акша-түнге-даа дижик, өске-даа үүүлге кереэ чарып туруп бээр болзувусса, чемпионнар эндерлип туруп бербес бе? Ол болдунмас үүүлдүр. Ийе харын, районга, республикага чемпионнаан мөге бүрүзүн бажын ажыр шаннап туруп бээрин негевейн турарымны үстүнде бижээн мен. Ындыг-даа болза республиканың адын камгалап, чурттан дашкаар улуг хемчээлдиг маргылдааларга киришкеш, чер алган мөгелерге чөптүг үнелелди бээри чугула. Чемпионнаксап, шаннал алыксап турар мөгелер чаңгыс бистин Тывада эвес-ле болгай. Артында-ла белеткевип турарының шынары, улуг спорт-биле эдержип турар кижилерниң санының талазыбиле бистиң республика Россия Федерациязында мурнуку одурларда эвес бис деп чүвени бодаар болза, чеже-даа акша аазаар болзувусса, чемпионнар дөмей-ле төктүп туруп бербес. Ааа үүгле дорт сорулгалыг кижилер чедер.

1983 чылда делегейниң бирги черя дээш Киевке болган хостуг хүреш маргылдаазынга Александр Доржу ийиги черни алган. Бистиң республикага хостуг хүреш сайзырап эгелээнинден бээр (50 чылдарның төнчүзү, 60 чылдарның эгези) бо үеге чедир делегейниң бирги чери дээш болган маргылдаага шаннадыг чер алыр хамаанчок, А. Доржудан өске ындыг маргылдаага киришкен безин мөгевис чок болгай. Чаа-даа аттар үнүп турду, ынчалзадаа үжен чылдарның дугуржулга делегей чемпионадынга чаңгыс-ла мөгевис хүрешкенин демдеглээрге-ле, байдал билдине бээр. Чемпионнар эндерлип туруп бербес деп айтырыгга база бир харыым ол-ла-дыр.

Ынчангаш кереэ ёзугаар ажылдаар болзувусса, хүрешке сонуургалдыг оолдарның саны көвүдей-даа бээр чадавас. Үүге дээрге амыдырал амыдырал-ла болгай. Аас-кежик акшада эвес деп «кажаалыг социализмнин» мөге идеологиязы хөй чылдар иштинде бисти сургап келди. Ам бөгүн бодап турарывыска, аас-кежиктиг чурттаарынга акша-мөңгүн шаптык катпас болду.

Үе өскерлип турар. Бистиң шылгарангай спортчуларывыс Төрээн чуртун алдаржыдып келгеннер. Ынчалзажок олар эки кылган ажылы дээш «Ура», «Четтирдивис» деп тааланчыг сөстерден ангыда, улуг-ла үнелелди албайн келгеннер. Ол үнелел бир-ле дугаарында, эн-не кол үүл—материалдыг дуза-биле быжыглаттынмаанында. Оон хараазы-биле бистин алдарлыг спортчуларывыстын иштинден чамдык кижилер улуг спорттан үнгеш, чуртталганын тевиглеринге мунчулуп, арагалаар, оорлаар, үптээр чоруктарже киргилээни бөгүн кымга-даа чажыт эвес.

Чуртунун спортчу ат-алдары дээш туржуп чоруур аныяк кижилернин ажыг дери халас акпас ужурлуг.

Төрүттүнген хүнүңер биле!

Бистиң ынак ававыс, угбавыс, кырган-ававыс **Чечекпаа Сактаевна КУУЛАР** март 17-де 60 харлаан. Ынчангаш төрүттүнген хүнүн таварыштыр: «Ажы-төлүн, арат чонун аразынга аас-кежиктиг, омак-сергек, өөрүшкү-мандайлыг, кадыкшылдыг чурттап чор!» — деп, сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Ававыска эргеленгеш,
Айга-хүнге денневес бис.
Ай-даа, хүн-даа ажыктыг бол,
Аваларын солуй албас!
Төрелдери, өөнүн ээзи база уругларындан.

● ● ●

Бистиң ававыс **Биче-кыс Назын-ооловна ОНДАР** бо хүннерде 57 харлап турар. Ол Кызыл районунуң Кур-Чер суурунда чурттап олурар. Ававыс Маадыр-не.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска кан дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти күзедивис. Бисти, хей уруг-дарыын азырааш, бут кырынга тургузуп каан ававыска чоргаарланып чоруур бис.

Уруглары: Света, Роза, Руслана, Уля, Роля.

● ● ●

Бистиң эргим хүндүлүг уруувус, угбавыс, дуңмавыс **Лина Михайловна МОНГУШ** март 19-та үжен харлаар. Ол Сут-Хөл районнуң Суг-Аксы суурунда ажылдап, чурттап чоруур. Ажыл-ижинге, ажы-төлүнге, ха-дуңмазынга ынак кижи. Ол кезээде хөглүг-омак, биче сеткилдиг болгаш сагыш човаачал.

Ынак уруувуска, угбавыска, дуңмавыска кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл, амыдыралынга улуг-улуг чедишкиннерни чүрээвистин ханызындан күзедивис.

Ада-иези, акызы, дуңмалары, чаавазы болгаш күдээзинден.

● ● ●

Бистиң ынак ававыс **Тоорук Макал-ооловна САТ** март 18-те 50 харлаар. Ынчангаш солун дамчыштыр аная изиг байырны чедирип, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, амыдырал-чуртталгазынга улуг чедишкиннерни чүректиң ханызындан күзедивис.

Өөнүн ээзи Көк-оол, уруглары Марта, Саида, Оолак, Саяна, Омак, Алик, күдээлери Орлан, Маадыр болгаш уругларының уруглары Айгыз, Байлак, Буян.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

САДЫП ТУР МЕН

Чаагайжыды туттунган үш комналыг хуужуткан квартираны садып тур бис. 18 шак соонда кээп чугаалажыр.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузунда 19 дугаар бажыңның 68-ки квартиразы.

● ● ●

Кызылдың мебель фабриказы дараазында бараанныры туда болгаш шилчидилге-биле садып турар:

«Ярославич» бөлүк мебель аймаа. Өртээ 179 мун 410 рубль.

«Контата» бөлүк мебель аймаа. Өртээ 121 мун 900 рубль.

«Трапеза» бөлүк кухня мебели. Өртээ 134 мун 900 рубль.

Үш эжиктиг шкаф. Өртээ 44 мун 390 рубль.

Ийи эжиктиг шкаф (антресольдуг). Өртээ 34 мун 255 рубль.

Диван-орун. Өртээ 57 мун 613 рубль.

Орун чанынга салыр тумба. Өртээ 6 мун 351 рубль.

Бистиң бо бараанныбысты өртээ рынок өртээнден куду бооп турар.

ФАБРИКАНЫҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Күрседи кудумчузу, 151. Телефон №№ 2-54-16, 2-55-56.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Республиканың Инвестиция фондузунга районнарның чурттакчы чонундан хуужудулга чектери (ваучерлерни) чыыр агентилер негеттинип турар. Күзелдиг кижилерни ол ажылче чалап тур.

Ажылының төлевири кылган ажылының түннелиндеи хамааржыр. Хейүү чыыр болза, шаннал акшаны база алыр. Агентилеп ажылдаарын күзээн кижилер районнарда эт-хөренги комитеттеринге баар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда 16 дугаарлыг бажың. Кабинет № 16.

● ● ●

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунга мергежил бедидер курстарның эргелекчизи (медицина эртем-билиглиг кижи), юрист болгаш ревизор негеттинип турар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10. Телефон № 3-53-90.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Чектиг инвестиция фондузу «Восток» («Чөөн чүк») күрүне лицензиялыг ындыг хевирниң баштайгы фондузу-дур.

Фондунуң акцияларын садып алырынга бижидилге март 22-де эгелээр (хуужудулга чектерин фондунуң акцияларынга орнаары).

Инвестиция фондузу Россия Федерациязының улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының орулгалыг бүдүрүлгелериниң акцияларын эөлээр.

Чектерни «Восток» инвестиция фондузунуң акцияларынга орнаштыр салыры орулга алырының эн-не ынаныштыг аргазы болур.

Фондунуң акцияларынга бижидилгени чер-черге почта салбырларын, ажаалга банкызының салбырларын, күркамгалал черинин агентилерин, фондунун агентилерин дамчыштыр чорудар.

Бижидилге кылырда, ваучерлерни, өг-бүленин бир кежигүнүнүн паспортун, бир эвес бар болза, ажаалга дептерлерин ап алгаш келинер.

ДЫҢНАДЫГ

1993 чылдын март 20-де эртенгинин 10 шакта Улусчу чогаадылга бажынынга (моон мурнунда Политчырыдыышкын бажыны) болуп эртер нам хуралынче коммунистерни оргкомитет чалап тур.

Хуралга Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының Тыва республика организациязын катап тургузар, оон чоокку үеде сорулгаларын тодарадыр, удуртур органнарны сонгуур.

Харылзажыр телефоннар: 3-37-91; 3-12-67; 3-71-01; 3-37-01; 3-63-41.

РФ КП-ниң республика организациязын катап тургузар талазы-биле оргкомитет.

Каа-Хем районнуң «Ленинчи орук» совхозунун Хайырлыг хову-трактор бригадазының учётчиги
Сергей Шимекович НАМЧАН-ООЛДУН
аар аарыгдан мөчээнин дыңнатпышаан, оон дөргүл-төрелдеринге, өске-даа чоок кижилеринге ханы кажыдалды мөчээн кижинин Кызыл хоорайда чурттап чоруур кады өскен эштери илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун орлакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун орлакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнун орлакчылары —3-33-91,—3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; орлакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылчаны — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медээдер министерствозунун чанында парлалганың, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т—00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунун типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага акызы. Тиражы 25.030 Индекс 54240 Чагыг № 49.